

KERESZTÉNY MAGVETŐ

KIADJA:
AZ UNITÁRIUS IRODALMI TÁRSASÁG.

SZERKESZTIK:
VÁRI ALBERT és P. SZENTMÁRTONI KÁLMÁN

TARTALOM:

	Lap
<i>Vári Albert</i> : Az eretnekek igazsága	225
<i>P. Szentmártoni Kálmán</i> : Az alsóbencédi Gyallay-Pap család székelyszentmihályi ága. 2. Pap Mózés főjegyző. (III-ik befejező közlemény)	230
<i>Dr. Varga Béla</i> : Dávid Ferenc egyénisége és az unitárius vallás	242
<i>Dr. Fikker János</i> : Egy valláslélektani probléma. (II-ik közlemény)	252
<i>Símén Dániel</i> : Szeljegyzetek Hiszekegyünk reformjához	258
<i>Gál Vilmos</i> : Egyházunk zenei életéről	264
Irodalom	266
Különfélék	269

KERESZTÉNY MAGVETŐ

megjelenik minden két hónapban egyszer, legkevesebb
3 iv tartalommal.

A KERESZTÉNY MAGVETŐ a szabadelvű-kereszténység szolgálatában áll. Célja: a tiszta keresztény theizmus magasztos eszméit a jelen kor különböző gondolatáramlatai közt fenntartani s emellett szolgálni azoknak az érdekeknek is, melyek az egyház s különösen az unitárius és más szabadelvű egyházak életére történelmi vagy gyakorlati szempontból vonatkoznak.

Évégre közöl hittani, bölcséleti és történelmi tanulmányokat, értekezéseket, szépirodalmi munkákat s másnemű dolgozatokat s azonkívül az oktatás- és nevelésügynek is tért szentel; az egyházi és oktatásügyi nevezetesebb mozgalmakat figyelemmel kíséri.

A lap szellemi részét illető minden közlemény Vári Albert tanár címére küldendő. (Cluj, Unitárius Kollégium.)

Előfizetési ára egész évre Romániában 200 lej. Magyarországon 8 P., mely összeg Budapesten az Országos Központi Hitelszövetkezethél (V., Nádor ucca 22 sz.) levő folyószámlánkra befizethető. Pártoló-díj egész évre: 300 lej, mely összeg Hadházy Sándor egyházi pénztárnok, az U. I. T. pénztárnoka címére küldendő (Cluj, Unitárius Kollégium).

Alapítóknak, akik 3000 lejt fizetnek, díjmentesen küldjük a folyóiratot.

Az eretnekek igazsága.

A történelmi kereszténység szótárában alig van gyűlöltebb szó, mint az eretnokség. Ott van ez a szó, mint botránykő, az egyházi történelem majd minden fordulatóán. Elszánt harcok, engesztelhetetlen gyűlölet tombol körülötte. Alig lehet súlyosabb büntet el képzelni, mint az eretnokség. Minden emberi gyarlóságra van isteni kegyelem, csak az eretnokségre nincs. Az eretnek olyan, mint a bélpoklos, akit messziről kerülni kell. Gyógyítani nem lehet, azért irtani és pusztítani kell, mint a kártékony állatot. Nem is lehet emberszámba venni. Vele szóba állani nem érdemes. A neki adott szó nem kötelező. A pogányt meggyőzéssel és szeretettel kell megtéríteni, de az eretnek csak üldözést érdemel. III. Ince pápa jellemzése szerint az eretnekek hasonlítanak a skorpiókhoz, kik a kárhozát fulánkjával ejtenek sebet; a Joél sáskáihoz, amelyek pusztulást hagynak maguk után; olyan emberek, akik Babel aranykelyheiben kigyómérget nyújtanak; bár különböznek egymástól, de olyanok, mint az összebogozott farku rókák, mert mindnyájan megegyeznek abban a törekvésben, hogy az Úr szőlőjét elpusztítsák. Pázmány Péter, mikor a szeretetről beszél azt mondja, hogy az eretnekekkel szemben nem kötelező, mert azok csak megvetést és gyűlöletet érdemelnek.

Az eretnokségnek ilyen értelmezésével együtt jártak azok a szigorú intézkedések, amelyek segítségével azt a fertőző betegséget s ennek a terjedését megakadályozni igyekeztek. Már a II-ik században Justin mártir és Tertullian egyházi atyák küzdöttek a haeresis ellen. Augustinus felfogása szerint „jó, ha az embert kényszerítik az igazság elfogadására s a tévelygő lelkekre az erőszak üdvös intés“. Nemcsak nyilván tartották az eretnekeket, hanem szigorú büntető törvényeket is hoztak ellenük. Megtagadták tőlük a keresztény temetést, kiközösítették az egyházból. Nagy Konstantin

után az eretnokséget becstelenségnek (infamia) tartották s vagyoneklobzással, száműzetéssel, polgárjogok elvesztésével, halálbüntetéssel, az eretnek könyvek elégetésével sújtották. Sőt a XIII. században a toulouse-i zsinat (1229) elrendelte az inkuizíció felállítását. Ettől kezdve ez a törvényszék a legembertelenebb kinzásokkal nyomozta az eretnokséget s teljes hatalommal rendelkezett az eretnekek szabadsága, vagyona, élete felett. Amikor ezek az eszközök nem használtak, akkor keresztes háborút indítottak az eretnekek ellen. A keresztény egyház történelmét kellene felújítani, hogy tisztán látható legyen az a nagy küzdelem, amelyet a keresztények az eretnokség címén egymás ellen folytattak. Az eretnokség vádjára nem csupán egyeseket s a hivatalos egyház testétől különvált csoportokat sújtotta; hanem a keleti- és nyugati egyház is illette egyik a másikat eme lebecsmérő váddal. Némelykor az eretnokség fogalmát annyira kiterjesztették, hogy aki a gyónást elmulasztotta, azt is eretneknek tartották. Sőt XIII. Leó pápa, még a protestáns házasságot is „szörnyű eretnokségnek“ mondotta. A prot. ortho-doxia is termelt eretnokséget, aminek szomorú példája Szervét Mihály megégetése. 1824-ben XII. Leó pápa is azzal hívja meg a hiveket Rómába, hogy imádkozzanak az „eretnokség kiirtásáért“. Ha azt a sok munkát és tengernyi erőt, melyet a keresztények így az egymás elleni harcra fordítottak, mind a jézusi eszmények szolgálatába állították volna: valóban „hegyeket mozdíthattak volna ki a helyükből“.

De hát mi is az az égbekiáltó bűn, amiért annyi áldozatot kellett hozni? Mi tulajdonképpen az eretnokség és ki az eretnek? Mielőtt e kérdésekre feleletet adhatnánk, meg kell ismernünk azokat az okokat, amelyeknek természetszerű következménye az eretnokség.

Jézus eredetisége és vallástörténeti jelentősége abban áll: „egy teljesen tradíciókra épített világban, a vallásos gondolkozás terén járt a maga útjain, a saját szemével tudta és merte látni a vallás titkait és nem a régmúlt kinyilatkoztatásokra, hanem saját élményeire, tapasztalataira, az élet valóságára építette hitének templomát“. ¹ A XX. század írójának ezt a megállapítását teljesen igazolja az evangélium, amelynek központi gondolata istenországa. Ez nem valamely kézzelfogható világ, amelyről el lehetne mondani,

¹ Szimonidesz Lajos; A világ vallásai. II. köt. 89. l.

hogy „itt vagy amott van, mert istenország a ti bennetek van“. Ennek a lelki országnak nincsenek írott törvényei. A hit, a remény és a szeretet azok az alappillérek, amelyekben nyugszik. Emberi szív, lélek és élet nélkül el sem lehet képzelni ezt az országot. Teljesen szubjektív alapokon áll.

Azonban, amikor ezek a fennkölt jézusi eszmények a világban érvényesülni akartak, különböző földi érdekekbe ütköztek. Ilyen volt egyfelől az egyházi érdek, mely egyetemességre törekedett s minden egyéni kezdeményezésnek ellene volt. Másfelől a filozófiai gondolkodás, mely a gnosis alapján a különböző gnosztikus rendszerekben jutott kifejezésre. Ez a két ellentétes irányzat abban megegyezett, hogy a kereszténység alapja és forrása : Jézus. De már arránézve, hogy mi volt a Jézus tanítása, lényeges eltérés volt közöttük. Az egyház, mielőtt még a bibliai Kánon kialakult volna, a hagyományra hivatkozott, mint olyanra, amely fenntartotta Jézus igaz tudományát. Ezzel szemben a gnosztikusok a hagyomány bizonytalan és ingadozó voltát vitatták. Az egyház ekkor szükségesnek látta a hagyomány fogalmát és lényegét közelebből meghatározni. Így állapított meg három korlátot, miáltal a keresztény hagyomány külső határait megszabta. Ezek : a Krisztustól való eredet, az apostolok által való közvetítés és az apostoli egyházközségek közös megegyezése. Ahol ez a három feltétel összetetül áll, ott van az egyház objektív alapja, amellyel ellentétben semminemű egyéni véleménynek helye nincsen, ami ettől eltér, az eretnecség. Hogy ez a hagyomány annál inkább átmenjen a köztudatba, megállapították a hit szabályait (regulae fidei). Vagyis rövid mondatokba foglalták össze azokat a tanokat, amelyek az általános felfogással megegyeztek, s amelyek pozitív formában fejezték ki azt, amit az ellenfél tagadott. Így indult meg két ellentétes erőnek : az egyházi hatalomnak és az egyéni szabadságnak a küzdelme. Az apostolok közvetítő szerepét az egyházi atyákon keresztül átvették a püspökök, az egyházközségek összhangzó egyetértése a zsinatok határozataiban nyilvánult meg. Itt születtek meg azok a hitvallások, amelyek a keresztény igazságokat a többség felfogása szerint fejezték ki s amelyek, mint dogmák, örökkévalóságot, változhatatlanságot és csálhatatlanságot igényelnek maguknak. Ezekkel szemben áll a történelem folyamán az eretnekeknek hosszú sora, akik az egyház objektív igazságaival szemben nem tudtak lemondani egyéni meggyőződésük szabadsá-

gáról s a saját lelkiismeretük és józan értelmük által szentesített igazságról, akik visszamentek a vallásos érzés amaz őseredetére, amely nem a dogmákban, hanem az egyetlen Isten hitében látja a vallás lényegét, akik a belük igazságával a lélek és élet igazságát állították szembe.

Ez nem azt jelenti, hogy hitvallásra szükség nincs. Hitvallásra szükség volt a múltban, szükség van a jelenben is. A legtöbb keresztény egyház a hitvallásokon alapszik. Azt a régi közmondást vallja, hogy „ecclesia sine symbolis nulla.“ Az egyházi rend és fegyelem, a hitbeli meggyőződéses különbsége, a hit tanítása és terjesztése egyaránt megokolja a hitvallások szükségét. A baj csak ott kezdődik, ahol ezeknek a hitvallásoknak nagyobb tekintélyt tulajdonítanak, mint amekkorát hivatásuk köre megszab. Eszközök ezek csupán egy magasabbrendű cél érdekében. Kelyhek, amelyekben a keresztényi igazságok borát kínálják. Csatornák, amelyeken a jézusi szellemnek kell szétáradnia a világba. Keretek, amelyeknek az evangélium mézével kell telítve lenniök. Időhöz kötött emberi alkotások, amelyekben egy kor hitvilága jut kifejezésre. Történelmi formák, amelyek az idők változásával újabb alakot öltenek. Külső szimbólumok, amelyeknek takarója alatt van a vallás örök lényege.

Ha már most ezeket a külső edényeket összezavarjuk a tartalommal, amit magukba zárnak; ha az eszközöket célok gyanánt kezeljük, ha a tartalom helyett a külső formára fektetjük a fősúlyt, ha a felszínről nem tudunk az igazság mélységébe leszállani, akkor nem vagyunk jobbak, mint a bálványimádók, akik az élet és a természet külső jelenségei mögött és alatt nem látják azokat a rejtett erőket, amelyek azokat éltetik és mozgatják,

Ide esnek vissza mindazok, akik a hitvallásokra rásütik az örökkévalóság, a változhatatlanság, a csalhatatlanság bélyegét, azokat dogmává emelik, a *regulae doctrinae* helyett *regulae fidei*-ként kezelik s az üdvösség elengedhetetlen feltételévé teszik. De bármilyen nagy tekintélyre emeljük a dogmákat, azok az idő kerekét meg nem állíthatják, az élet és a fejlődés örök törvényét meg nem semmisíthetik. Lehetnek sötét fellegek, amelyek egy ideig elzárják a nap éltető világosságát vagy lehetnek sulyos bilincsek, amelyeket roskadozva visel a lélek; de előbb-utóbb mégis felragyog a nap fénye s a lélek lerázza bilincseit, mint az élet csirája szétteri a legerősebb külső burkolatot is.

Ime, itt van az eretnekek igazsága. Semmi egyebet nem tesznek, mint követelik az élet és a lélek jogait. Követelik a bilincsekbe vert szellemi szabadságot. Áttörik a hatalom által támogatott dogmák sziklafalát, hogy levegőt, világosságot kapjon a fulladozó emberi lélek. Lenyesegetik az egyház fájáról az elkorhadt és élettelen száraz ágakat, hogy új zöld hajtásokat hajtson a törzs. Semmi egyebet nem tesznek, mint követik Jézust s engednek az apostoli figyelmeztetésnek: „Inkább Istennek kell engedelmeskedni, mint az embereknek.“ „Itt állok és másképp nem tehetek.“ Mert lelkükben egy titkos hang sugja: „A pápák kardja a kereszt, a halál képe . . . semmisenem fogja az igazságot utjában feltartóztatni“.

Az eretnekek emez igazsága halad az élet útján előre feltartóztatlanul. Sőt minél nagyobb a külső nyomás annál nagyobb a lelki erő feszültsége, mely áttöri az utjába álló gátakat és legyőzi az akadályokat. Tragédiák születnek e két ellentétes erő összecsapásából; de ezek a tragédiák megtisztítják a haladás útját s kijelölik a fejlődés és boldogulás irányát. Hősökké magasztosulnak ezek az eretnekek, mert nem azok az igazi hősök, akik a milliók könnyeire, fájdalmaira és csalódásaira építik birodalmukat, hanem azok, akik embertársaik boldogságáért áldozzák fel életüket.

Azért, ha a mult sokszor olyan kegyetlenül bánt az élet eme hős bajnokaival, hogy nemcsak életükben üldözte, de még halóporaikban sem hagyott nekik nyugalommal; ha nem csak a saját korukban igyekezett a hatalom szellemük fényét kioltani, de könyveik elégetése által még az utókor elől is elzárták igazságaikat: eljött az ideje annak, hogy igazságot szolgáltatassunk nekik, s őket úgy tekintsük, mint az emberiség legjobbait, kik az isteni ihletés hatása alatt küzdöttek az igazságért s meghaltak embertársaik boldogságáért.

Vári Albert.

2. Pap Mózes főjegyző.

(1830—1914.)

(III-ik befejező közlemény).

Családi élet.

Amilyen tragikus vonást szemléltünk Pap Mózes közpályáján, a családi életében is ugyanazt láthatjuk. Ez a szelid, zárkózott arcú ember nappal tanított, éjjel a Consistorium régi, földszinti helyiségében a gyertya gyengén pislogó fénye mellett örökké írta a jegyzőkönyveket. Csoda-e hát, ha ilyen rengeteg munka mellett csak későn gondolt a házasságra. Már 35 éves volt 1865-ben, mikor megnősült és elvett egy angyali jóságú, szépségéről Erdély-szerte ismeretes leányt, a tordai Székely Ilkát. Házasságukból négy gyermek született: Eszter, Samu, Ilka és Mari; a három utóbbi korán elhunyt és pedig az apa szeme-fénye, rajongásig szeretett Samukája szörnyű, tragikus körülmények között. A már gimnáziumban tanuló erőteljes fiú menetközben leesett a szekérről és koponyája szétrepedt, amit a különben keményszívű apa, sohasem tudott öreg korában sem, ellágyulás, könnyek nélkül emlegetni. Felesége gyönyörű és finom teremtés volt, kivel boldog és megelégedett éveket élt, de fiatal felesége az 1873-ik évi kolerajárványban elhunyt. Immár minden boldogsága csak Eszter leányában volt, aki, amint azt a családi képekből megállapíthattam, örökölte édesanyja vonásait. Velits Károly tordai gyógyszerészhez ment férjhez s egyetemi hallgató koromban, Tordán, ebben a családi körben ismertem meg Pap Mózes jóságos arcát s láthattam, hogy szeretett leányánál még élhetett derűs napokat s olykor talán fel is újította napfényes idők emlékeit. A franciás műveltségű Pap Mózesnek családi körében meg volt még az ennek megfelelő milieu, a francia nevelőnő a kedves kis unokákért, amely kép azért felejthetetlen mindig előttem, mert ott tanultam meg az első francia szókat. Nincs szándékunk tragikusan túlozni Pap Mózes jellemvonásait. Szilárd, erőslelkű ember volt s nem kell hősi vonásokat jellemében eszményítenünk, mert egy olyan bukást egy életen át minden szó nélkül elviselni, valódi hősiesség.

Megkérdeztem a ma is élő, igen intelligens szellemiségű leányát, mondjon valamit arról, hogy bármilyen formában, tréfásan vagy fájó érzéssel emlegette-e néha bukását ?

— Nem, sohasem szólt arról egyetlen szót sem — volt a válasz. Hiába olvasom át magánleveleit, sehol, soha semmiféle nyilatkozatot nem találok tragikus bukásáról. Azonban volt a Pap családnak több olyan tagja, akikben élt és lobogott az ellenszenv az egyháziak hálátlansága és különösen Jakab. Elek személye ellen.

Pap Mózes testvérének, Áronnak volt egy Sándor nevű fia, aki a tanári pályát választotta s abba reménykedett, hogy Kolozsvárt az unitárius kollégiumban megkapja a magyar nyelv tanítását, mert a Consistorium azt a határozatot hozta, hogy: „a kolozsvári főgimnáziumban a gymnaziális osztályokban többet teológiát végzett ifjakat nem alkalmaznak, hanem az illető tárgyakat hallgató és a helybeli egyetemen tanuló tanárjelöltekkel töltik be a megüresedett köztanítói állomásokat.“ Az idézett határozat értelmében egyedül Pap Sándor az, aki a jelzett állást elnyerhette volna, mert akkor Péterfi Lajos már latin nyelvet tanított. Amint írja Pap Sándor nagyapjának, Pap Sámuelnek, az állásra mégis egy végzett teológust neveztek ki, aki olyan jó anyagi helyzetben volt, hogy teljes ellátása mellett még volt 30 frt. havi jövedelme. Már az 1881/82. isk. évről is volt egy sérelme Pap Sándornak, mert kérte, hogy vegyék fel az iskolába bennlakónak s állítása szerint kérelmét még fel sem terjesztették illetékes helyre. Ez a két mellőzés örökre elvette a kedvét s reményét, hogy valaha unitáriusok mellett is élhessen s ezért, amint írja M.-Záhról 1883. január 25-én: „Kaptam az alkalmon, hogy ide a méltóságos Ugron családhoz jöhessek tanítónak, mert — nem unitáriusok... Merem állítani, hogy *Jakab Elek* úr a „Dávid Ferenc emléke“ című művének előszavában a XI. lapon nagyon is valótlan dolgot állít, midőn az unitárius vallást — többek között — a szeretet, a *megbocsátás* vallásának mondja. Ez nagyon szép volna — ha igaz volna *gyakorlatban* is nemcsak *elméletben*. De mit ér a szép szó, ha érdek mozgatja az egésznek gépezetét.“ Pap Sándor Kolozsvárt annyira meggyűlölte, hogy amint írja, oda többé nem megy vissza, hanem Budapesten folytatja tanulmányait. Nincs kétség, hogy ezekben az elkeseredett sorokban s különösen a Jakab Elekhez intézett kemény kifejezésekben van valami abból az érzésből

is, amit az egész Pap-család érzett Jakab Elekkel szemben, mint olyan iránt, ki a család felfelé ivelését megsemmisítette.

A missilis levelek között többet megtaláltam a levelesládában, de a legnagyobb figyelemmel való elolvasás után sem lehet Pap Mózes leveleiben egyetlen szót sem találni, amelyből az egyháza iránti érzelmvilágára következtetni lehetne. Az első levél, amit találtam 1882-ből való. Öreg! így szólítja meg édes apját, majd pedig Kied szót használja. Mikor vagyonszerző édesapja megke-reste az iránt, hogy a „Pusztá“-nevű területükből adjanak el az egyházközségnek iskolahelyiség és tanítói lakás céljára, Pap Mózes határozottan megírja az apjának, hogy a hely nem eladó s a kérdéses terület eladásába semmi szín alatt bele nem egyezik. De ezzel nem elégszik meg, másodszer is megemlíti, hogy ebből a vásárból semmi sem lesz. „Ettől kereshetnek bátran más helyet iskolai helyiség és tanítói lakásnak.“ Különben is Szentmihály községnek egyéb nagy terhei vannak, adózás s tagosítási költségeinek fedezésére, hogyan is akarják még újabb teherrel szaporítani nehéz életüket. Negyedszer is elmondja, hogy „csak egy talp-alattnyinak is az eladásába bele nem egyezem.“ Pap Mózesnek ezen határozott kijelentéseiben inkább a székely ember olthatatlan földszeretetére gondolunk, mint az egyháza iránti elhidegülésére. Megemlíti a levélben gazda édesapjának, hogy Kolozsváron olyan hosszú és szép volt az ősz, hogy a vetéseken járatták a marhákat. „Isten mindnyájukat áldja meg minden javaival hön óhajtja Pap Mózes.“ Erős, férfias hang, semmi érzelgősség, szárazon: Pap Mózes. Leveleivel elég gyakran felkeresi édesapját. Külső címzés: Pap Sámuel apámnak. A legtöbbször gazdasági tanácsokat ad. A diófákat a téli bundából vetköztessék ki, vagyis vegyék le azokról a szalmaköteléket. A szénát adják el. Vessenek az általa viitt kurtacsövű kukoricából, mert az korábban megérik. Pontosan beszámol a gazdákat mindig érdeklő időjárásról. Kolozsvárt egész áprilisben (1883-ik év) szakadatlanul esett s ezért a mezei munkával megkéstek. Az udvaron az éjjel is (1883 ápr. 23) befagyott a víz. Fekete viaszból nyomott rá pecsétet s a pecsétnyomott szögletes keretében P. M. betűk vannak.

Pap Mózes szülőföldjét, Szentmihályt nagyon szerette s minden szünidejét ott töltötte. Kolozsvárról 1883 március 13-án értesíti az Öreg-et, hogy hűsvétra haza megy, de a szekér megérkezése előtt már 2 órával előbb menjen Héjjasfalvára, hogy a lovak

az ő megérkezéséig egyenek és pihenjenek. Kolozsvárt nagyon zord a március s azt hiszi, hogy Szentmihályon sincs erősen meleg nyár s azért aggódik, hogy vajjon tud-e majd oltogatni.

Édes apja elhunytá után Pap Mózes minden ügyes-bajos teendőjét, gazdasági dolgait Gyallay-Pap Domokos édes apjával, Pap Zsigmonddal beszélte meg, akit puritán becsületessége, önzetlen rokoni szolgálatkészsége miatt igen nagyra értékelt. Az öregező Pap Mózesnél már megszűnt a földszerző hajlam s hogy leányának később kevesebb vesződése legyen, kezdte eladogatni az ősi földeket. Ilyenkor Pap Zsigmond mindig figyelmeztette Pap Mózest, hogy az ősi székely birtok lehetőleg a családban maradjon. Ezt Pap Mózes pontosan be is tartotta s előbb mindig a rokonságot kínálta meg az eladásra szánt földdel vagy belsőséggel. Ősi birtokából még ma is megvan egy körülbelül öt holdas gyönyörű kert, ahova olyan szívesen vonult vissza és élt cincinnátusi egyszerűségben. Leánya, Velits Károlyné örökölte ezt a szép kertet Szentmihályon, ahova nyaranként mindig ellátogató s ő is mindig meghallgatja Pap Zsigmond uram bölcs tanácsait.

Pap Mózes levelezéséből a gondos, előrelátó gazdát, a jó fiút, és szerető rokont ismertük meg, zárkózott lelkivilágának megismeréséhez azonban egyházi beszédei és imái visznek közelebb.

Irodalmi munkássága. Jelleme.

Papp Mózes tanár és egyházi főjegyző „*Összeszedett Irományai*“-t, leánya, özv. Velits Károlyné Pap Eszter 1914-ben küldötte be az unitárius kollégium könyvtárába. Ebben a hatalmas kötetben vannak kéziratban maradt beszédei és pedig karácsonyi, húsvéti és pünkösd-i ünnepi beszédek, továbbá zsinati, úrvacsorai, keresztelő és esketési beszédek, úgynevezett közönséges alkalomra írt, rendezetvasárnapi beszédek, ünnepi és alkalmi imák, utóimák. Van a gyűjteményben egy néhány mástól leírt beszéd és ima. Ezek között nevezetesebb a „Főtisztelendő Székely Sándor úrnak püspöki hivatalába tett beiktatása alkalmával mondott könyörgés. Jan. 30-ikán 1846.“ A gyűjteményben versben írt lakodalmi bucsúztatók is vannak.

Pap Mózes már 1845-ben, tordai diák korában írt prédikációt a kétszínűségről s a kétszínű embert a világ legveszedelmesebb teremtményének állítja be, akitől irtóznunk kell. Egy másik beszédében, amit ugyanazon évben írt az ember legdrágább kin-

csének a becsületet tartja. A végére ezt jegyezte: „Írta Pap Mózes a maga számára 1845“.

Kolozsvárt 1852-ben írta próba prédikációját, melyben azt tárgyalja, hogy Jézus születésének ünnepe, az emberiségnek örökre öröm ünnepe. A gyűjteményben az első egy húsvéti beszéd, amit Kolozsvárt 1853-ban mondott el s mellyel ma is lehetne terjeszteni a hitnek és reménynek országát. „Ne féljete azoktól, kik csak a testet ölhetik meg, a léleknek pedig nem árthatnak“. Ezen alapigékkel azt vizsgálja, hogy Jézus feltámadása milyen hatással volt a kereszténységre.

Egy ifjú halott felett tartott beszédére 1855-ben a nagy Kriza János püspök ezt írta: Jól van. Kriza s. k. Külföldről haza jöve az akkori szokás szerint szószékről elmondott előadással foglalta el 1857-ben a kolozsvári unitárius főiskolában levő tan-székét. Székfoglalójában a reális élet és az eszmék országa közötti viszonyt vizsgálta.

Egy pesszimizisztikus hangú beszédében azt fejtegeti, hogy az ember egész élete csak vak szerencse játéka és a siralomvölgyet gyakran emlegeti. A nap alatt minden változásnak van alávetve. A napot éjtszaka, a tavaszt tél váltja fel, ha ma boldog vagy, holnap lehetsz boldogtalan, ha egy ideig szerencsés vagy, sorsod balra is fordulhat. Majd így folytatja: „Elhallgatom a történeteket, melyek *saját sorsom megváltoztatására is nagy befolyással voltak, szépreményeimet, melyeket táplált fiatal keblem széttépték, kilátásaimat elzárták s pályámat közepette a sír szélére vitték*, de nem zúgolódom, hogy a történetek is szerencsétlenül folytak be sorsomra, mert tudom én, hogy az élet nem egyéb, mint olyan arany pohár, melyben az öröm igen kevés, az üröm igen sok — oly koszorú, melynek csak századrésze rózsza, a többi mind tövis, sőt több szerencsétlenségem között mégis szerencsésnek érzem magamat, hogy midőn annyi fiatal barátomat némitották el a körülmények, én ismét hirdethettem Isten ígését. Isten, fogadd hálámat jótéteményedért — *az élet darabos ösvényein vezérelj egyenes léptekkel*“.

Beszél a *vagyonszerzésről* is. Nem lakhatunk Diogenessel a hordóban. Nem lehet kárhóztatni az embert, aki törekvése céljául a vagyonszerzést tűzi ki, sőt kötelessége minden embernek, hogy szerezzen és gyűjtsön, a szerzemény legyen igazságos, akkor azután a mocsoktalan erkölcsön még az irigység dühe is megtörik; a

tiszta lelkű embert még az ellenség is legalább szívében tisztelni kénytelen, mert megvan az a sajátsága az erénynek, hogy az ellenséges szívet is önkéntelenül tiszteletre ragadja.

Megtörténik Pap Mózessel, hogy elfeledkezik magáról s olykor beszédébe beleszóvi élete keserveit, — azután megbánta, s ceruzával áthúzta s bizonyára élőszóval el sem mondta ezeket, mert saját személyiségét sohasem tolta előtérbe, keményen elfojtotta érzelmeit. Felveti a kérdést: Vajjon, *mit várhatok én a sorsomtól?* Vajjon puha rózsák, vagy szúrkáló tövisek közé tettem-e lépteimet? Vajjon az élet ösvénye nyílik meg előttem vagy a *rágalmazó nyelveknek a mérge a bukás medrébe fogja dönteni pályámat?* Bármilyen képesség mellett is az életben segítő kezekre szüksége van az embernek. Akiket nyomorúságaikból kiségitettünk, kiknek szenvedéseikben segédkezett nyújtottunk, „köszönet és hála helyett, szerencsájük jobbra fordultával *megbuktatásunkra törekednek*“. A háládatlannál a föld rosszabbat nem tart, pedig *többen vannak háládatlanok, mint háládatosak*.

„Nem remélhetjük, hogy az érdem által elő lehet haladni a világban. A tapasztalás és a történetek ezer és ezer példát mutatnak, hogy akik *magas érdemeket szereztek, irtózatosan buktak a megsemmisülés örvényébe*. Nem remélhetjük, hogy érdem által előhaladhatunk, mert mi az érdem? Szálka a mások szemében. Oly fáradsággal szerzett ékszer, mit ha szemünkbe szépnek elismernek is, hátunk megett irgalom nélkül letépnek rólunk. *Lelkemenek legfájóbb érzései közt kell elmondanom, hogy nem remélhetjük a világban érdem általi előhaladásunkat*“.

„Szép az élet! Ha hosszas pályafutásunkat az érdemlett babér koszorúzza, ha e földi, kínos munkásságnak gyümölcseit élvezhetjük is. De, ha a kiérdemelt *babér helyett töviskoronát* tesszen a *háládtlan* világ a becsületben megőszült főre. Ha az embert elcsigázó munka gyümölcset mindig csak más szedi le. Oh akkor szomorúan fölzúg bennem az indulat s nemhogy szépnek nevezhetném az életet, hanem keblemnek elfásultságában átkot kell, hogy szórjak a fonák világra“.

„Nem az oroslánok szaggatják szét az igazságos Ábelt, hanem tulajdon testvére, Kain, kinek kebelében az irigység emésztő férge rágódott. Nem az idegenek csalják meg Jákobot, hanem az, akit hozzá családi kötelekek kötöttek. Nem az Izmaeliták ragadják el az ifjú Józsefet, hanem tulajdon testvérei által adatik el, kiket

megsértett atyjoknak a fiatal József iránt kitüntetett jóindulata. Nem ismeretlen emberek azok, akik megzavarják nyugalmunkat, hanem olyanok, akiket különféle kötelékek fűznek mi hozzánk“.

Azt is elmondja, hogy a legjobb, a legmeghittebb *barátok* is, kiket a világ igazságosoknak tart egymással szemben, szívesen feláldozzák egymást.

Valóságos krisztusi szeretet nyilvánul meg: „Amennyiben lehet mindenekkel békességben éljetez“ alapigéjű beszédben, melynek gondolatmenete a következő. Eltávoztasd mind azt, ami által embertársad ellenségeddé lenne. Kövesd el mind azt, ami által ellenségedet jóakaróddá teheted. Az ellenséggel tégy jót s annál inkább ne szünj meg ellenségeddel jót tenni, minél több rosszal vagyon ő hozzád.

Pap Mózes Szentmihályon 1869 augusztus 8-án mondotta el híres templomszentelési beszédét, melyet a vidéken ma is emlegetnek. A beszéd alapigéje: „És ámbár az én atyám, Dávid már elvégezte volt, hogy ő épít házat az Úrnak, Izráel Istene nevének.“ Kir. I. k., VIII. r., 17. vers.

A beszéd gondolatmenete. Örömmel üdvözli e szent napot, melyet oly régóta epedve vár a buzgó, hívő sereg. Háborúk, harcok hőseiről zengő dicséreteket énekelnek a krónikások s érdektelenül mennek el a templomépítések mellett, pedig az Isten dicsőségére emelt templomok, mint örök igazságok s a világosság terjesztésére emelt oltárok vannak olyan történelmű értékűek, mint egy-egy győzelemmel végződött ütközet s Jézus neve mellett a Nagy Sándoré elhalványul.

E buzgó gyülekezetnek 28 éven át buzgósággal ápolt várakozó reménysége vált valóra a mai napon. Azok a gyermekek, kik 28 évvel ezelőtt, mikor e templom alapkövét letették, gondatlanul játszadoztak a patak porondjában, azok azóta férfiakká lettek s egyeseknek az életeteké már mély barázdát szántott a homlokán, az akkori középkorúak most, mint elfáradt bujdosók állanak közöttünk, a régi jó öregek pedig, kiknek megöszült hajszálait tiszteltük, örök nyugalomban vannak. Azóta hazánk is zúgó viharokat élt át, de egy szebb jövő hajnalhasadását újra megláthatták. Csak az a megfoghatatlan, hogy az emberek ahelyett, hogy szeretetben élnének, arra használják fel ezt a rövid életet, hogy egymásnak sírt ássanak.

Ezután afelett elmélkedik, hogy *miért kell az Isten nevének templomot építeni?*

I. „Aki Istent tisztelni és megkeresni akarja, ide, e szent falak közé hozza hálaimeját és töredelmes lelkét. Itt sirja le bűneit. Itt békélik meg a világgal és sorsával. Itt a közös Isten-tiszteleten . . . Az önmagába szálló lélek legbuzgóbban társalog Istenével. Itt nyer enyhületet a bűnös, vigasztalást a bánatos és reményt a csüggedő lélek. Azért kell tehát az Isten nevének templomot építeni, hogy legyen a nyilvános Isteni tiszteletnek állandó és biztos helye.

II. Azért is, hogy *abban az igaz vallás terjesztessék. Az Isten szolgálói hirdessék az evangéliumot, hogy abban a hívő lelkek az igazság ismeretére vezéreltessenek s az igaz vallásosság terjesztessék.*

III. Azért is, hogy abban tanuljuk meg embertársainkat szeretni, mert Isten szeretete után a legelső embertársaink szeretete.“

„Te is hajlék! légy megáldva Istentől, imádj a benned a hívő lelkek sokasága lélekben és igazságban az egyetlen egy Istent örökkön örökké! Sugár tornyod messze csillogjon a jámbor utasok előtt és sokáig hirdesse az áhítatosság óráit!“

Érdekes találkozása a sorsnak, hogy a szentmihályi szép, hatalmas templomot, amely ma is büszkesége nemcsak Szentmihály, hanem egész Udvarhelyvármegye unitáriusainak, a felszentelő főjegyző édes apja, Pap Sámuel építette fedél alá, törhetetlen akarattal s megbecsülhetetlen fáradtsággal. Amint egykor a tordai találkozásnál az apa és fia szeme összevillant a szabadság szeretetében, úgy ölekezett most össze e két nemes lélek a nagy alkotásban, az unitáriusoknak eme erős szellemi várában, a szentmihályi gyönyörűséges templomban. Nincs jobb, nemesebb érzés, mint egy jól bevégzett művet szemlélni és a szónoknak mégis olyan gondolatok jutnak eszébe a templomszentelésen: „S honnan van, hogy mint test az árnyékot, napjainkban az érdem oly bizonyosan támasztja az irigységet, úgy, hogy mint a fűstről a tűzre, úgy az irigységből mindig az érdemre lehet következtetni s miért van az, hogy köztünk nagy férfiak számára, a *dicsőség napja ritkán jő fel hamarabb, mint sűrjünk hantjain?*

Pap Mózesnek kéziratban maradt beszédein kívül néhány beszéde, dolgozata nyomtatásban is megjelent. Időrendben az első ezek között: „Boldogok a halottak.“ Abrudbányai idősb Rédigér

Károly emlékére. Kolozsvárt. 1860. 14. l. A Rédiger család ősei 1660-ban Lengyelországból jöttek, mert „hitüket, meggyőződésüket megtagadni nem tudták“. A család tagjai s köztük Rédiger Károly, itt is törhetetlenül ragaszkodtak vallásukhoz s Istenben bízva, sohasem csüggedtek. Rédiger szerény és meglegedett volt, mert „nem az meglegedett, akinek elege van — hanem épen fordítva : aki meglegedett, annak van elege“. (11, l.) A szorgalmas és hű munkás, Rédiger nyolcezer pengő forintot hagyományozott a kolozsvári unitárius főtanodának, kétezeret pedig a tordai iskolának. Pap Mózes beszéde nem alkalmi, gyászszertartási beszéd, hanem azt Rédiger halála után (1848-ban hunyt el) 11 évvel írta az alapítványozó jóltevő emlékére. Ekkor még Pap Mózes is hitte és hirdette, hogy az önzetlen, becsületes munka jutalom nélkül nem maradhat, mert a világ nem mindig olyan, mint a tenger, hogy a nehéz testeket nyomtalanul elnyelje s a könnyűeket ide-oda lebegtetve, fennhordozza.

Egy úrvacsoraosztáskor mondott beszédében (Keresztény Magvető I. [1861.] 147. l.) Jézusról elmélkedve ezeket mondja : „Ajkaírók a betegek, nyomorultak és szenvedők számára vigasztaló szavak hangzottak ; szíve az emberiség iránti szeretettől dobogott, szájából Isten ígéje hangzott és mégis egy egész nép rosszalása vészfelhőként lebegett minden lépése fölött s mégis a hatalomfélő farizeusok és írástudók ellene törekedtek s mint sötét köd a nap tüztengerét, igyekeztek elhomályosítani dicső tudományát s mégis a világosságnak elvakult ellenségei, bűnbe merülve, keresztfára juttatták . . .

Ha elhomályosul szerencsénk szépen ragyogó csillaga, ha üldöznek az emberek, mint Jézust a farizeusok és írástudók, ha judásainkká lesznek legmeghittebb barátaink, kikbe bizalmunkat helyeztük, mint Jézusnak tulajdon tanítványai s megvetéssel jutalmaznak azok, akiknél hálára számítottunk, mint Krisztust tulajdon nemzetének fiai : ezen körülmények ne csügghessenek el, hanem emlékezzünk, hogy van egy szeretettel teljes mennyei Atya, ki szeretettel öleli különbség nélkül gyermekeit.“

Pap Mózes franciából fordított : „Szent Péter kulcsai“ címen egy egyházi beszédet a „Sermons et Homélie“. Par Athanase Coquerel fils. Paris 1853 című munkából. Megjelent Keresztény Magvető III. k. (1867.) 175 l. Még egy tudósítást találunk tőle az 1870-ik évi egyházi főtanácsról. Ker. Magvető. V. k. (1870). 335. l.

Pap Mózes beszédei formai és tartalmi tekintetben teljes fogalmat adnak nekünk az író lelki világáról, mély gondolatairól, stílusáról. Ez a világos fő egyformán jártas volt a történelemben és a Bibliában, a könyvek könyvében s talá'ó hasonlatait ezekből és a mindennapi életből veszi. A beszédek telve vannak mélyen járó gondolatokkal, de azért egyszerűek, könnyen érthetők, mert szép világos stílussal vannak írva.

Imádságai rövidiek, olykor (Püskösdi imádság) az ihlettség hangján folyton emelkedők, magasan szárnyalók: „Hála legyen neked oh áldások örök forrása, hogy lelkedet kitöltötted a kegyelem országára! Hála legyen neked, hogy lelked erejét ma is fenntartod azon és annak hívein. Ne is vedd el, oh jó atyánk, ne vedd el soha tőlünk szent lelkedet, hadd legyen abban erős oszlopa az anyaszentegyháznak, világító forrása a hitnek, gyámola a gyarló akaratnak, reménysége a küzdesnek és szenvedésnek... Nem kérjük tőled oh atyánk, hogy csapásokkal verhessük meg ellenségeinket, sőt szeretet és engedelmesség lelkét könyörgünk tőled, hogy azokat jóval győzzük meg és áldjuk azokat, akik minket átkoznak, imádkozunk azokért, akik háborgatnak. Nem kérünk téged, hogy csodát tégy rajtunk, ha veszélyben vagyunk, csak vigasztalásnak lelkéért könyörgünk, csak korán való szabadításért esedezünk... Csak vigasztalás és erős hit lelkéért könyörgünk“. Olyan világos stílussal megírt ima, olyan szép fordulatokban, gondolatokban gazdag s könyörgő része szívhöz szólóan megható, hogy ma is bármelyik unitárius lelkész büszkeséggel és dicsőséggel mondhatná el. Ez az egy ima is elegendő arra, hogy megmutassa az író papias lelkének mélységét és gazdagságát.

Pap Mózesnek minden irodalmi munkássága a püspök-választást megelőző időre esik s ezért a beszédeknek azon részei, melyek életét példázzák nem utólagos panaszok, zúgó!ódások s felhánysok, hanem egy mély, tiszta szívnek sejtelmes megérzései, prófétai meglátásai.

Nyugodt vérmérsékletű, csendes humorú ember, nem harcra született, hanem inkább tűrésre és zárkózott életében benső erőit kiegyensúlyozva eltakarított mindent maga körül, ami a multa, tragikussorsára emlékeztelte volna. Nyugalomba töltött idejét nem arra használta fel, hogy emlékeit megírja, hanem mindent felégetett, hogy se jó barát, se ellenség ne kutathassa, hogy miért kapott ő tövis koszorút e földön pályabérül. Nem érdemelt szörnyű

csapások, szerencsétlenségek, háládatlanság találták s mindezeket békével tűrte s az öreg kor szokása szerint még csak a mult szép emlékeiből is alig meríthetett vigasztalást mostoha sorsában. Befelé élt, szenvedett, de azért az ősi öröklött székely humor meg-megcsillan a családi körben s kedvesen idézgeti Buda halálából:

„De az öreg ember csak tövis az ágon,
Látja, hogy ő nem kell ezen a világon,
Ide-oda zsimbel, zörög, mint a haraszt,
Érzi, hogy oly vendég: kit senki se maraszt.

* * *

Engem is itt únnak — érzem tova hínak,
Örömet lennék már vendége Odinnak!“¹

Így éledgélte dicstelenül az unitáriusoknak annyi dicsőséggel telt városában Tordán, leánya házánál s addig szavalgatta Buda halálát, míg 84 éves korában, 1914 március 14-én végelegyengülésben, minden zokszó nélkül vendége lett csakugyan Odinnak.

Kötelességét mindig híven és pontosan teljesítette s önmegtagadással egy hosszú életen át önfeláldozásig dolgozott, küzdött s mindezekért semmi elismerő jutalmat nem várt, nem kapott. Bizony elszomorító képe a múltnak, még a jelen hasonló, megszokott elbánásai mellett is. Pap Mózes még legalább biztatta magát egy időben azzal, hogy a becsületes harc és küzdelem után el nem maradhat jutalma, még pedig a legvalódibb, a legnagyobb minden jutalmak között: az öntudat, a teljesített kötelesség érzete, a nyugodt lelkiismeret. Ez a jutalom, mely egyedül adhat valódi boldogságot. Ez volt jutalma mindig az emberi nem legjobbainak. Ez a belső jutalma, Pap Mózesnek is meglehetett.

Az egykori vezéralakból, Pap Mózesből egyházunk félredobott mostohafia lett, de Pap Mózes alakja az igazi bíró, a történelem elé idézve, amint láttuk, nem halványul el, bár kortársai kegyetlenül elfelejtették. Mi azonban már az igazságos bírói szék előtt megismertük elrejtett arculatát s tudjuk, érezzük, hogy a bukottaknak, a mártíroknak mindig kijár a tisztelet.

Amire hivatva volt, feladatát mindig pontosan megoldotta s hogy milyen lett volna, mint püspök, arra is könnyű feleletet adni. Aki a közigazgatásban annyira jártas és pedáns volt, hogy azért várták eljövételét, akinek volt kitartása, munkaereje és szel-

¹ Odin az északi germán hitrege főistene.

lemi adottsága, az bizonyára tovább is hasznos munkát végzett volna egyházának javára s a nagyságnak egyéb kellékeit, az állandó emelkedést, magával hozta volna az idő és a fejlődés úgy, hogy a Ferencz József hosszú ideje alatti egyháztörténet nagy részét névváltoztatással a Pap Mózes neve után kellett volna írnia az életrajz-írónak s ő a megsemmisülés helyett naggyá lehetett volna már életében.

A rideg történetírás azonban csak azt nézi, hogy ki lett a győztes a harcban. A legyőzött mellett ridegen tovább néz. Nincs elismerő szava azok részére, akiket tönkrement életük elevenen a sírba taszít. Egy ilyen névtelen hőssé lett Pap Mózes az unitárius egyház történetében; áldozata egy választáson az eleven, erőszakos kisebbségnek, mikor a többség kényelmes, hogy ne mondjam bűnösen lusta volt és lekésett egy tragikus sorsot előidéző választásról. Az áldozat, Pap Mózes azonban nem törik meg, mert minden képességei mellett, szilárd akaratban, jellemben volt a legnagyobb, a legerősebb. Példaadóul lehet őt ma oda állítani ebben a jellemben annyira szegény korszakban s így, akit életében kicsinek mutatott Jakab Elek, holtában óriássá nőtt. Ha bús dicsőség is, de nem elmulást, hanem halhatatlanságot hoz. A megérdemelt mártir glóriát fonjuk feje fölé, mert a dicső bukás többet ér, sok erőllen életnél.

P. Szentmártoni Kálmán.

Források: Ezen munkám megírásához, amint az a tartalomtól is megállapítható csaknem mind kiadatlan eredeti forrásokat használtam: 1. A Tarcsafalvi és Pap családok leveles ládája. (Unitárius kollégium levéltára.) 2. A Gyallay-Pap család okmányai. (Erdélyi Múzeum-Egylet levéltára.) 3. Pap Mózes főjegyző önéletrajza. (A kolozsvári unitárius főiskola tanárai anyakönyve. 137—140 l.) 4. Erdemsorozati jegyzőkönyv 1851—1870 ig. Nr. 3. (Az unitáriusok kolozsvári főiskolájában. 5. Zsinati Főtanácsok és E. K. Tanács jegyzőkönyvei 1859—1891-ig. 6. Jakab Elek levelei Ferencz Józsefhez. (Unitárius egyházi levéltár.) 7. Pap Mózes összeszedett irományai. (Unitárius kollégium könyvtára.) 8. Benczédi Gergely naplója. 3-ik kötet 1866. júl. 23-tól 1890. (Unitárius egyházi levéltár.) 9. Kivonat a szentmihályi unitárius egyházközség 8-ik sorszámú vizsgálószéki jegyzőkönyvéből. Hitelesítette: Marosi Márton. 10. Gyallay-Pap daloskönyv. 1811. 16 r. 39. l. (Erdélyi Múzeum Egylet kéziratára.) 11. A torockói unitárius iskola matriculája 1799. aug. 2-től.

Nyomatásban megjelent művek: 1. Pap Sámuel (szentmihályi) emléke. Egyházi beszéd. Mondotta: Török Sámuel. (Keresztény Magvető XXI. k.). 2. Pap Mózsi: Boldogok a halottak. Abrudbányai idősb Rédiger Károly emlékére. Kolozsvár. 1860. 14 l. 3. Pap Mózsi: Úrvacsoraoasztások. (Keresztény Magvető. I. 147. l.) 4. Szabó Attila: Kéziratok énekeskönyveink és verses kéziratunk a XVI.—XIX. sz.-ban. 137. l. 5. Varga Dénes: A tordai unitárius gimnázium története. 6. Arany János összes munkái. III. köt. Pap Mózesre vonatkozó adatokat beszéltek el Dr. Boros György és Vári Albert, mint tanítványok.

Dávid Ferenc egyénisége és az unitárius vallás.¹

I.

A nagy egyéniségek rendszeresen reányomják bélyegüket alkotásaikra. Az alkotók lelkialkata szoros összefüggésben áll azzal, amit alkottak. Így van ez a vallások történetében is. A vallásalapítók élete és lelki alkata sokszor felvilágosít és magyarázatul szolgál annak a vallásnak tanítására, amelyet megalkottak. Közlebb jöve a kereszténységhez s ennek keretén belül a protestántizmushoz, tagadhatatlan, hogy Luther, Zwingli és Kálvin pszichológiája kulcs a tanhoz, a kereszténység azon formájához, amelyet az illetők megalkottak, tehát a korviszonyokkal együtt megértési alapul szolgál. Ugyanez a szempont érvényes Dávid Ferencre és az unitárius vallásra vonatkozólag. Itt azonban nehezebb a feladat, mint a többinél. A protestántizmus előbb említett alakjainál úgy megalkotóik élete, mint az általuk terjesztett tanok sokkal hozzáférhetőbbek, megközelíthetőbbek, egyuttal sokkal befejezettebbek, szinte szilárd formába vannak öntve. Itt tehát a kutató könnyebb feladat megoldására vállalkozik, mint az, aki Dávid Ferenc egyéniségét és az unitárius vallást akarja az alkotó és az általa alkotott vallás összefüggése szempontjából megvizsgálni. Ennek oka az, hogy ebben az esetben sem a vallásalapító, sem az általa propagált vallás nem áll olyan leszögezetten, olyan végleges formában előttünk, mint a többiekénél. A reformáció kezdeményezőit még köti nagy részben mindaz, ami a keresztény teológia területén előttük történt. A régi alapon dolgoznak tovább. Ez köti őket s határt vet a további kutatásnak ott, ahol az alapvető dogmákhoz kellene hozzányulni. Azonkívül az egyéniségek reformáló lendületének ideje is elhatározó jellegű alkotásaik megértésének szem-

¹ Kolozsvárt az unitárius templomban 1939 november hó 15-én rendezett Dávid Ferenc-émlékünnepélyen tartott felolvasás.

pontjából. Kálvin már huszonhét éves korában megállapította teológiáját s kiadta Institucióját. Dávid Ferenc egészen élete végéig vitatkozik. Nem maradt fenn tőle a keresztény teológia összes kérdéseit rendszeres és végleges formában felölelő teológiai munka. Egyéni vallásos fejlődésének változatossága, hamisítatlan reformátori jelleme, amely lelkiismeretén és meggyőződésén kívül más korlátot nem ismer, megnehezítik azt, hogy szilárd és meghatározott keretek közé foglalhassuk az ő életmunkáját.

II. Reformációjának utja.

Ennek tulajdonítható, hogy nagyon eltérő vélemények uralkodnak mind egyéniségét, mind pedig az általa alapított vallást illetőleg. Scholasztikusnak, racionalistának, humanistának, tiszta észembernek, majd csodálatos módon újságszeretőnek, dicsvágyónak igyekeznek feltüntetni. A felekezeti elfogultság éppen úgy közreműködik egyénisége egyoldalú elbírálásában, mint az unitárius vallás megítélésében. Míndezek nagyon régi eredetű megállapítások. A XVI. századtól kezdve a mai napig forgalomban vannak, ma talán kissé szelidebb formában, mint három—négy száz évvel ezelőtt. Hol nyiltabban, hol burkoltabban még mindig van elfogultság és kizárólagosság a vallás területén, olykor felekezeti, máskor pedig nemzeti alapon, jeléül annak, hogy a társadalom halad és fejlődik minden téren, csak éppen ott nem, ahol leginkább kellene, a felekezeti és a nemzeti elfogultatlanság terén.

Dávid Ferenc utolsó zsinatának egyik pontja azt mondja, hogy nincs a világnak semmi oka lázongani azok ellen, kik a különböző uton, módon eltemetett igazságot napfényre törekednek hozni.

Sokat nem tudtak a tanítványok, mikor nagy mesterük, a Krisztus tanította. Maguk vallották meg, hogy nem értették, szemek előtt el volt rejtve sok mindenben tanításának értelme. E miatt kellett mindazt a régi fénybe visszaállítani, ami hamis magyarázatokba s babonákba burkolva el volt temetve.

A Dávid Ferencet megelőző reformáció vagy csupán a régi egyház megjavítására irányuló kísérlet, vagy pedig a régi egyház által elfogadott dogmák újabb rendszerbe foglalása s egy párnak elhagyása. Dávid Ferenc is ezen az uton haladt mindaddig, amig elérte az ő előtte fellépett reformátorok eredményeit. Ő maga így számol be reformátori munkájának egyes lépéseiről: Én előbb

Luther műveit olvasván, a szász eklézsiák hitét fogadtam el. Látván a reformáció továbbfejlődését és az idők szellemének megváltozását, minthogy a helvét hitvallásuak a szász eklézsiák több tévelygését elhagyták, azokhoz csatlakoztam s állhatatosan velük voltam addig, míglen a sor az örökélet ama sarkalatos kérdésére került, amelyért és amelynek nevében Isten belső ihletését követve, tőlük és minden más egyháztól elválni kényszerültem. Így jutottunk a kisebb dolgokról a fontosabbakra az Úr parancsából. Mert a lelkiismeret semmiben sem nyugszik, hanem csak az igazságban és a Szentírásnak a Jézus Krisztus felől való fundamentumában.

Ebben a reformátori pályafutásban a lelkiismereten kívül egyedül a Bibliára támaszkodott, amelyben olyan otthonos volt, hogy az egykoru hagyomány szerint legtöbb helyén könyv nélkül ismerte. Szerinte a hit dolgában sem hagyomány, sem a zsinati végzések, sem a bölcselek és Szentatyák döntő bizonyítékul nem szolgálhatnak. Egyedüli kútfő a kijelentés és annak a tudomány módszerével végzett értelmezése. Ő is tehát ugyanazon forrásból merített, mint a többi reformátorok. De többet olvasott ki belőle, mert nem a múlt hagyományain szemlélte, hanem a maga közvetlenségében, üdeségében vette szemügyre s a maga végtelenül finom értelmével, szívének csodálatos tisztaságával és a hit igazságai iránt érzett, életét is odaadni kész rajongó szeretetével vizsgálta. Felismerte, hogy a hit kérdéseiben legfőbb tekintély a lelkiismeret. A lelkiismeretben a fölöttünk levő hatalom: Isten szólal meg. Az unitárius ember mindent s így a Bibliát is a lelkismerettel nézi, mert tudja, hogy a lelkiismeretben mindig egyén felletti nagy és titokzatos erő beszél. A Bibliát úgy lehet tekintenünk, mint a különböző lelkiismeretekben felhangzott isteni belső hangnak írásba foglalását, megörökítését azoknak a nagyszerű pillanatoknak, amelyekben Isten az emberbe lépett, az isteni szellem az emberi lélekkel közlekedett. Dr. Iván László: Az én unitárizmusom (K. M. 1934 évf. 6. sz.).

Gondolkodásának ez a függetlensége és önállósága, különbözeti meg Dávid Ferencet reformátor elődeitől. Legközelebb áll hozzá ebben a tekintetben Servét Mihály, aki szintén vértanu halált meggyeződéséért. Az igazi reformátornak nemcsak tudósnak, vagy teológusnak kell lennie, hanem rendelkeznie kell az elme intuitív, teremtő erejével. A haladás mindig a teremtő emberi

szellem eredménye azáltal, hogy magasabb igazságokat lát meg s ezek számára kifejező formát keres és talál. Teremtő és művész egy személyben s ezért van haladás a világon. Így lett teremtő Dávid Ferenc a XVI. században éppen a vallás területén. Tehát éppen azon a területen, ahol legnehezebb és leghosszabb időt igényel a haladás és leglassabb a fejlődés menete.

Csak egy XVI. századja volt az emberiségnek, s ez a század a reformáció századai, 1517—1571-ig nagy utat tett meg az emberi szellem ezen a téren, melyhez hasonlót sem azelőtt sem azután többé megtenni nem tudott. Ennek a fejlődésnek a tetőpontján éppen Dávid Ferenc áll. Avagy el lehet képzelni a reformáció tisztább, bibliaibb és a kereszténység szellemével megegyezőbb formáját, mint amilyen a Dávid Ferencé volt. A reformáció további és magasabb fejlődési foka szinte elképzelhetetlen. Talán tisztult volna a forma és a kifejezés, talán részletesebben megadta volna a feleletet a keresztény teológia minden kérdésére, de tovább aligha mehetett volna.

III. Az unitárius vallás.

Természetes, hogy akkor még nem volt úgy kikristályosodva az unitárius vallás, mint ma. Az alapvető vonások azonban már megvoltak. Amikor Dávid Ferenc unitárius lett, egészen új alapon indult el a régi fölött. A haladást csak akkor veszi észre az ember, csak akkor jut el a felismeréséhez, amikor már átment rajta. Így van ez a szellemi élet területén s különösen a vallás világában. A Dávid Ferenc vallásalapítása nem úgy történt, mintha új vallást akart volna alapítani; az unitárius vallás megalapítását megelőzték azok a meglátások, azok a megismerések, amelyek a fejlődés állandó folyamát az ő lelkében is megindították. Ennek a folyamtnak a sodra azután magas fokra emelte fel őt. Schleiermacher meg merte állapítani a lutheránus egyházzól, hogy tanításai nem tekinthetők úgy, mint amelyek szilárdan egy helyben állanak, hanem állandó kialakulásban vannak. Sokkal inkább elmondható ez az unitárius vallásról, mely természeténél fogva állandóan keresi a való élethez való közeledést s így állandóan megújodik az emberi lélekkel és a váltakozó korszakokkal való újabb és újabb érintkezésben.

Bizonyára nagyon érdekes volna részleteiben is megismerünk azt a lelki átalakulást, a szellemi megvilágosodásnak azt a

folyamát, amelyen Dávid Ferencnek át kellett mennie, míg eljutott az unitarizmusnak addig a fokáig, amelyet megvalósított. A lelkiismeretnek ez a nyugtalansága ragadta ellenállhatatlanul arra az akkor nagyon merész lépésre, amellyel reformátori művét betetőzte s egyszersmint élete sorsát is megpecsételte: a Krisztus imádásának a megtagadására. Pedig ez, ha eddig kifejezetten nem is volt hirdelve, a háromság tannak elvetéséből természet szerint következett. Dávid Ferenc logikai kényszerűséggel emelkedett fel erre az álláspontra; támogatta ebben forrása a Biblia, mely Krisztus imádását sohasem tanította.¹

A derekas harcot keményen és sikerrel küzdötte végig s a végén előbbi tanításainak ebbe a nem lényeges, tanításaiból folyó következményébe akadnak belé. Pedig mennyi ilyen következménye van az ő gyökeresen megváltozott teológiai felfogásának, melyeket már nem volt ideje neki felszínre hozni, de amelyeket felszínre hoztak a későbbi századok s ha még nem tették volna meg, meg fogja cselekedni a jövő, azzal az ellenállhatatlan nagyszerűséggel, mely az alapvetést is megteremtette.

Az unitárius vallás több, mint amennyit Dávid Ferenc alakított ki belőle a vallásos reformáció országutján. Ő maga korán befejezte munkáját, de megnyitotta a fejlődésnek szinte beláthatatlan útját. Felszabadította az evangéliumot azoktól a megkötöttségektől, amelyek fogva tartották. Megnyitotta a lehetőségét nemcsak a teológiai magyarázat számára, hanem az evangélium társadalmi és kulturális vonatkozásainak érvényrejuttatásához. Már a XVIII. században vannak az unitáriusok soraiban nemcsak kiváló természettudósok, hanem koruk társadalmi kérdéseivel behatóan foglalkozó, magas szinten álló valláserkölcsi személyiségek, mint pl. Channing, aki a rabszolgaság megszüntetésében vette ki tevékeny részét. A prizma fénytörései, melyet Dávid Ferenc helyezett el a kereszténység középpontjában, bámulatos sokoldalúnak, magas energiájú fényforrásnak bizonyult s ahol érintkezett az étellel, vagy a vallással, a lélek legkülönbözőbb megnyilatkozásaihoz találta meg a kapcsolatot. Teológiája máig sem zárható le olyanformán, mint a többi reformátoroké. Az egyes kérdésekre adott feleleteinél soha sincs kizárva egy más, esetleg jobb megoldási mód. Ezek mellett a lehetőségek mellett azonban ott van-

¹ L. Kozma Ferenc: Dávid Ferenc emléke, Keresztény Magvető XLV. kötet.

nak azok a szilárd, tartó oszlopok, amelyek minden változatosság ellenére is szilárdan tartják az épületet. Igaz, hogy Dávid Ferencnél maga a keresés fontosabb, mint a találás. De vajjon lehet-e találni keresés nélkül? Százszor kerestünk s csak egyszer találunk. Ez az egyszeri találás azonban megérdemli a százszoros keresést.

Ugy kell elképzelnünk Dávid Ferencet, mint akit a keresők nagy száma előz meg évszázadokon keresztül, de éppen neki adott meg, hogy megtalálja a keresztény hitnek azt a sarkalatos igazságát, melyet sokan és sokáig kerestek ő előtte.

Ez a megtalálás annak felismerése, hogy a kereszténységet nem lehet úgy felfogni, mint dogmák rendszerét, hanem mint a lélek legmagasabb értékeinek összességét. Jézus megváltoztatta elsősorban az Istenről való felfogást, aki szerinte a mindent átölelő szeretet megszemélyesítője, nem a bosszuálló, félelmetes Isten, hanem a mindent egyenlően fenntartó és megbocsátó, aki felhossa az ő napját mind a gonoszokra, mind a jókra. Akik őt imádják, szükség, hogy lélekben és igazságban imádják. A legfőbb érték Isten, aki lélek, szeretet és jóság. Őt kell szeretni teljes szívünk-ből és teljes lelkünk-ből. Aki a kereszténység szellemét meg akarja érteni, a lélek feltétlen tiszteletére, imádására van kötelezve s mindent ebből a szempontból kell megítélni.

Isten fiává lenni annyit jelent, mint hozzá hasonló lenni az ő tökéletességét megközelíteni. Az Isten fiúság nem kész adottság, hanem a lélek örökös Isten felé törekvésének az eredménye. Értékfogalom és nem dogma. Ugyancsak ilyen a Szentlélek, amely a legtisztább lelket, Isten lelkét jelenti, amelyhez semmi földi salak nem tapadhat. Az embernek arra kell törekednie, hogy részese legyen s megérezze magában Isten lelkének munkáját.

Ha a legfőbb érték a lelki, a szellemi, világos, hogy a kereszténység új értékelési módja csak akkor válik valóra, ha egész kereszténységünket minden ízében szellemivé tesszük. Ha óvakodunk minden olyan átfordítástól, amely a szellemi étet törvényeit az anyagi világ értelmében akarja magyarázni. Az egyik a külső, a másik a belső. Jézus harcol minden ellen, ami külső. A test szépsége, a vagyon és hatalom, a földiekkel való törődés mind mellékes. El kell ejteni a külsőt, mert csak a lélek becses tulajdonságai értékesek. Istenországa lelki ország, belső szellemi természetű, a lélek értékeinek megvalósulását jelenti. Ezt az országot kell először keresni.

Mig Jézus mindenütt a belsőt, a lelkit hangsúlyozta, erre alapította értékelésének lényegét, követői csaknem kezdettől fogva a szellemit nyers valósággá fordították át a dogmák útján. Az^t az utat, amelyet Jézus értelmében az emberi léleknek meg kellett tennie, hogy eljusson a mennyei Atya közelébe, a dogmákban való hit nem segíti elő. A lélek emelkedése nélkül nincs vallás. A kereszténység dinamikus eleme, a léleknek Istenhez való közeledése. Imádkozás és jócselekedetek által, a lélek felemelkedésével szolgáltató példát Jézus arra, hogy az ember el juthat a léleknek hihetetlenül tökéletes formájához.

„Legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei Atyátok,“ az emberi lélek és az isteni lélek rokonságán alapuló mélységes hit felemelő és megrendítő megnyilatkozása.

Martineau szerint, ha a vallás nem tud kötelességeket teremteni, ha nem tudja az erkölcsi értékeket is kitermelni, akkor nem teljes; a boldogságnak, vagy a boldogtalanságnak a szankciói, nyuljanak bár a végtelenbe, magukban véve nem elegendők arra, hogy a mennyország angyalait megkülönböztessék a pokol ördögaitől.

A lélek érintése nélkül, amelyre a külső jelek vonatkoznak, nem lehet az értékelés magasabb fokára emelkedni. A dogma-kereszténység, amely Jézus tanításának lényegét etmellőzve, háttérbe szorítja szellemi tartalmát, egész rendszert állít fel, hogy a lelki fejlődés ténye helyett ontológiai vagyis dogmai tételekkel és magyarázattal támassza alá Jézusnak tisztán lelki kereszténységét. Így lép Jézus tanítása helyébe, amely Isten szeretetét jelölte meg a megigazulás feltételül, a dogmákban való feltétlen hit, így bővül meg a kereszténység eredeti alapvető csirája dogmatikai állványozással. Így lesz az érték vallásából a dogmák vallása, amely a lélek jelentőségét és erkölcsi erejét szánalmasan kevésre becsüli. A dogmarendszer élén a szentháromság áll. Ez ellen vette fel a harcot a reformátorok közül Dávid Ferenc, és amikor ezt tette, tulajdonképpen helyre akarta állítani Jézus érték kereszténységét, amely a lélek végtelen értékének felismeréséből táplálkozik s a lélek Isten felé való örökös törekvésére építi Istenországát. Ebben a küzdelemben telt el élete, a többi dogmának a kereszténység eredeti értelméhez való, tehát a lélek értékének feltétlen elismerésén alapuló átdolgozására már nem jutott ideje. Ez a feladat a későbbi koroknak jutott osztályrészül s lehetővé tette az unitáriz-

mus számára, hogy szabadon fejlődhessék azon az úton, amelyen elindult.

Az unitárius hitfelfogás szerint az emberi lélek fejlődésében nincs megállás. A lelki megtisztulás és tökéletesbülés végtelen folyamat. Isten ismeretével mondja Dávid Ferenc: egybekötjük az erkölcsök kegyességét és Isten parancsai iránti engedelmisséget. Mert aki tetteivel tagadja, szavával hiába erősíti, hogy Istent ismeri s hasztalan mondja, hogy Krisztusban él, aki nem jár világosságban és azon az úton, amelyet Jézus megmutatott. Mert Ő nyilvánmondta: „amit én tettem és tanítottam, azt tegyétek s tanítsátok.“

IV. Az unitarizmus jelentőségének összegezése.

Tollin Henriknek Servétről való életrajzában ezt olvassuk: Servételt egy harmadik reformáció kezdődik a Lutheré és a tridentinai zsinaté mellett a szabad bibliai gondolat reformációja, a Krisztus iránti vidám lelkiismeret reformációja és az Istennel betelt emberiség reformációja. Ezt a reformációt folytatta Dávid Ferenc, aki nemcsak a teológiában reformált. Az unitárius gondolat bármennyire is bibliai és teológiai volt eredetileg, mégsem tudott megmaradni sohasem csupán a szoros értelemben vett vallási területen. Már első hivatalos megjelenésekor, az 1568-ban tartott tordai országgyűlésen föllendült az egyetemes kultúra magaslatára, amikor törvénybeiktatja a vallásszabadságot, kimondván, hogy a prédikátorok minden helyen hirdethetik az evangéliumot, kiki az ő értelme szerint. Nem engedtetik meg senkinek, hogy a tanításért bárkit is fogsággal vagy helyétől megfosztással fenyegetsen. Ez a határozat, amely sok méltánylásban részesült a múltban s kell részesülnie a jelenben és a jövőben is, magában foglalja az unitárius szellem kulturális programját, amely, úgy látszik, lényétől elválaszthatatlan. Ennek a kulturprogramnak a pillérei: az egyéni szabadság tisztelete minden területen, a vallásban, a tudományos kutatásban, az emberi jogok gyakorlásában. A keresztény társadalmi kulturának ez a programja a századok folyamán fontos kezdeményezésekben nyilvánult meg.

A szabad bibliai gonddal elsősorban Isten személyét tisztázza. Ezt a korszakot az unitarizmus teológiai korszakának nevezhetjük a szó szoros értelmében. A hitviták korszaka ez a töld különböző részein, különböző időkben. Ebben a korszakban, a prob-

léma természete szerint, tulságosan el van különítve az ég a földtől, Isten az embertől.

Teológiai korszakából már régen kinőtt az unitarizmus; a szabad bibliai gondolat, a Krisztus iránti vidám lelkiismeret, az Isten által betelt emberiség reformációja azonban végtelen feladat s így maga az unitárius vallás betöltése is ilyen. Állítjuk, mondja Dávid Ferenc, hogy a kegyesség cselekedeteiben szilárdan meg kell állanunk, mert az az igaz hit, mely a szeretet műveiben nyilvánul.

Az 1579 február havi tordai zsinat zárószavai ezek: Isten segedelméből nyíltan megvallottuk, hogy az egy igaz Atya Isten, Krisztus atyja, nem a három együtt t. i. Atya, Fiu, Szentlélek. Ezen tudományt állhatatosan megtartjuk s erősítjük, hogy abban meg akarunk maradni. Minthogy Isten ez ismeretét követi a hit, isteni tisztelet és imádás, ami csak az egy Istent illeti, állítjuk, hogy azt ennek sérelme nélkül másra át nem vihetjük. Az Isten ígéje mindenütt megkülönbözteti az Atyaistent a Krisztustól. Amit az Atya a Fiunak átadott, azének elismerjük, amiket nem, az Atyától elvenni jönnek nem látjuk.

Mint egy végrendelet, úgy hangzanak e szavak. Mintha lelki szemei előtt az utolsó vacsora szent képe lebegvén, hitét mégyszer tanítványai emlékébe és hűségébe vésné.¹

Böhm Károly a kolozsvári egyetem néhai nagynevű tanára, akinek porai Besztercebányán nyugosznak: Az értékelés fenomenológiája a XV. századig c. 1912-ben megjelent művében a következőket mondja: A hívők száma nem bizonyít a vallás magasabb foka mellett: sőt hajlandó volnék azt hinni, hogy a legnemesebb vallásforma a legkevesebb hívőt számlálja. Legnemesebb vallás az, amelynek tárgya a legmagasabb érték. Ez a legmagasabb érték, a keresztény vallás szerint Isten, aki lélek. A végtelen jóság árad szerte belőle: ez az, ami minket feléje vonz, ami indokolja vele szemben való odaadásunkat, Istennek, a legmagasabb értéknek a természetét világította meg Dávid Ferenc. Megtisztította mindazoktól az elemektől, amelyek évszázadokon keresztül eltakarták szemeink elől. Kiemelte a dogma szövevényeiből, amelyek köréje fonódtak, meglátta benne a végtelen jóság és szeretet forrását, amelyek kizárnak belőle minden olyant, ami

¹ V. ö. Kozma Ferenc: Dávid Ferenc emléke. Ker. Magvető XLV. kötet.

ezekkel ellenkezik. A jézusi szeretet is elsősorban Istenre vonatkozik. Istent kell szeretni minden erőnkkel, teljes lelkünkben és szívünkben, felebarátunkat pedig csak úgy, mint magunkat. Jézus az Isten iránt való legtisztább és legideálisabb szeretetet saját kis körében vélte megvalósíthatónak, ezt hirdetvén : arról fogják megismerni, hogy az én tanítványaim vagytok, ha szeretet lakozik köztetek.

Az unitárius vallást pusztán az, hogy legtisztább és legnemesebb, még nem teszi a legjobb vallássá. Magasztos hivatását csak akkor fogja betölteni, ha a világ valamikor a vallás területén is eljut odáig nemcsak, hogy az unitárius felfogást magáévá tudja tenni, hanem, hogy megvalósítsa gyakorlatilag is mindazt, amit Istenről való feliogása, Jézus példájának szem előtt tartása megkövetel tőle.

Hitünk vértanu halált halt megalapítójának nagyobb elégtétele nem lehet ezen a mai emlékünnepeken, minthogy legyünk méltók hozzá bátorságban, kitartásban, Istenben való hitben és embertársaink szeretetében.

Dr. Varga Béla.

Egy valláslélektani probléma.

(II. közlemény.)

Ezen iskola az igazságnak csak egyik felét hangsulyozza s teljesen figyelmen kívül hagyja, vagy legalább is nagyban csökkenti a Hetero-suggestio fontosságát és psycho-terapeutikai értékét. A külső mozzanatok az ugynevezett tisztán autosuggestionnál is annyira jelentősek, hogy sokkal tudományosabb volna fontosabbnak és lényegesebbeknek tartani a hetero-suggestio egyes mozzanatait, mint az autosuggestio működését. Tulajdonképpen Coue is a maga gyógyításában erre támaszkodott. Az ő klinikája iskola példája a prestige suggestioinak. Az ő gyógykurja konzultálással kezdődött s megfelelő további módszerekben folytatódott. Bármi meg is végebe a proceszusban magában, minden betegének reménye Couéban összpontosul s tőle kapja a suggestio hatásán át a gyógyító erőt.

A suggestio folyamatában a páciens agyműködése különböző mértékben benne van s tiszta hetero-suggestio autosuggestio nélkül nem képzelhető el, de viszont a fordított eset sem létezik. Az autosuggestio szükségére van a külső impulzusra, míg a külső suggestio szükségére van az alany lelkiületére. Az autosuggestio így egy relatív fogalom s azon suggestiók eseteket jelölhetjük meg vele, mely esetekkel kapcsolatban nincs külső reáható erő. Mint-hogy Coue személyisége, beszédformája uralták a páciens ugynevezett autosuggestioját, úgy minden gondolatunknak megvan a külső ható oka. Az autosuggestio tehát önmagában nem is létezik.

Fel kell vetnünk a kérdést, kimutatható-e az imáról az, hogy az autosuggestio?

Amint láttuk az autosuggestio sohasem tiszta, vagyis sohasem képes működésbe indulni lényegében és formájában valamelyes külső tényezők befolyása nélkül. Az ember egymagában és önmagában nem él. Elkerülhetetlenül társas lény. Amikor tehát arra a kérdésre akarunk felelni, hogy vajjon az ima autosuggestio-e tulajdonképpen, arra a kérdésre felelünk, hogy subiectiv-e az ima. Mivel az ima

lelkiállapota nagyon hajlamos az autosuggestiora, van-e elég indok arra, hogy pusztán autosuggestionak nevezzük és semmi másnak? Mindenekelőtt el kell ismernünk, hogy az autosuggestionak hatalmas szerep jut az egyén vallásos gondolkozásában, vagyis a vallásos gondolat ebben a vonatkozásban nem különbözik gyökeresen a nem vallásos gondolattól. A vallásban megnyilvánuló pszichológiai folyamatok ugyanolyanok, mint amelyek a mindennapi élettel kapcsolatban működésben vannak. Ahogy a modern pszichológia fényében mind behatóbban elemezzük az imát s ahogy ennek az autosuggestioval kapcsolatos helyzetét mindinkább tisztázzuk, kitérünk, hogy az imával nincs szükségképpen összekötve ez abnormitás s arra a következtetésre jutunk, hogy ez a vallásos cselekedet éppen úgy engedelmeskedik a lélek megfelelő törvényeinek, mint ahogy engedelmeskedik minden más formájú lélektevékenység. A vallásos lelki folyamatnak ez a nem feltétlen különállósága viszont semmit sem von le értékéből.

Mindezeket azért tartjuk szükségesnek leszögezni, mert ha semmi olyan természet nincs a vallásos gondolkozással kapcsolatban, mely kizárhatná egy olyan objektív létezés feltételezését, melynek bizonyítása immár nem a psychologus feladata, akkor megfelelő módon előkészítettük a talajt a további fejtegetésre.

Az imának tehát, amint láttuk előfeltétele, hogy az annak megfelelő lelkiállapot az autosuggestiora hajlamos. Ezen természetét meg kell vizsgálnunk a nagyobb vallásokban előforduló misztikus gyakorlatokkal kapcsolatban.

Még ha nem is a feltétlen és teljes elmélyedésben elmondott, önfeledt állapotban, átadó lelkiségben történt kommunikációt veszszük is alapul, hanem csupán az őszintébb imákra gondolunk, melyek többek a mechanikus módon elmondott és előírásnak megfelelően intonált imáknál, azt találjuk, hogy a következő fontosabb jellegzetességek bukkannak elő: erős érzelmi hangulat, a figyelemnek az imádat tárgyára való központositása, különböző erejű akarati törekvés, és végül némán vagy szóban kifejezett határozott vágyak. Ebből az tűnik ki, hogy minden nagyobb nehézség nélkül működhet ilyen lelki állapotban a suggestio nevezett folyamat, hacsak a felemlített „akarati törekvés“ nem olyan erejű, hogy a folyamatot lehetetlenné tegye. Ugyanis az autosuggestio is csak abban az esetben képes működni, ha a lélek mentes valamennyire attól a hangsúlyozott magatartástól, mellyel központositja gondo-

latait, a magasztalás, akarati és érzelmi vonás formájában, egy lényre, melyhez az ima intézve van.

Ebből az tűnik ki, hogy az őszinte és bensőséges imák leg-többjével kapcsolatban nem sok vitatni valója akad az autosug-gesztios elméletnek. Azok tudnák megmondani, akik igazán imád-koztak. Sok ilyen őszinte ima, ahogy azt elemezzük, hasonlít a Jákob pátriárka Istennel való küzdelméhez, mely gyakran az éjszakába nyulik s melyben nem egyszer meg lehet virradni. Minden imára jellemző a szenvedélyes törekvés, mely verdesi az eget, mely kifakad s olyan sóhajokban és vágyódásokban fejeződik ki, mint amilyeneket Pál apostol említ.

Természetesen nem azt jelenti ez, hogy nincs autosuggestios ima. Ha az imát és annak természetét annyira megszorítjuk, hogy azt csupán egy szellemi „tusakodás“-nak nevezzük, természetesen nem volna több mondanivalónk, azonban megelőzőleg szélesebb meghatározást adtunk az imával kapcsolatban. *Coleridge a követ-kezőképpen határozza meg az imát: „Az imádkozás az emberi lélek legmagasabb erő kifejtése, a minden lelkitulajdonságok össz-pontosítása.* Éppen azért a világ embereinek nagy tömege, a tanu-latlanok és tanultak egyaránt, teljesen képtelen imádkozni.“ Nyil-vánvaló, hogy Coleridge egy sajátos intenzitású és kizárólagos emberi megnyilatkozásra gondol. Az a szigorú megszorítás, melyet eszközü, szélesebbkörű szempontok figyelembevételénél elesik.

Vizsgáljuk most már meg azokat a lelkiállapotokat, melyeket általában *misztikusnak* nevezünk s melyekből talán hiányzik az a keményebb vonás, melyet a jákobi imatípusban láttunk s mely ál-lapot a maga kontemplatív természetében nagyon alkalmas az autoseggestiora. *Ami a misztikus imákban található, tulajdonképpen minden eleven és valóságos imatapasztalatnál megtalálható.* Nem-csak azoknak az embereknek van meg az Istennel való társulás érzete és bizonyága, akiktől a Coleridge meghatározása megta-gadja az imához szükséges abilitást, de megtalálható ez a törzsi fokon, ahol a totemizmus van gyakorlatban, vagy a perzsa nép-imádók, a modern hinduk szent étkezésében és a görög és római ősi szertartásokban, misztériumokban. A miszticizmus *Rufus Jones* meghatározása értelmében egyetemes, mivel szerinte „a miszticiz-mus olyan vallásos típus kifejeződése, mely az Istennel való viszony közvetlen és azonnali megteremtésére fekteti a hangsúlyt“.

Jakob Boeme, a német misztikus, amikor leírja a maga is-

tenfelé törekvését és küzdelmét, a következőket mondja: „Felemeltem a szívemet s Isten felé irányítottam lelkemet s akaratom erejében tusakodásba kezdtem, melyet addig nem hagytam abba, míg Ő meg nem áldott. Megtámadtam viharos erővel Istent, mintha nekem több erőm lett volna s hirtelen a lelkem nem tisztán a Szentlélek segítségével nélkül belörte a kaput és én elértem az Isten-ség legbensejébe, ahol úgy fogadtak engem, olyan szeretettel, mint amikor egy menyasszony megöleli vőlegényét. Olyan dicsőséges és fenkölt élményem támadt, mintha a halálból mentem volna át az életre s ebben a Fényben mindent láttam; láttam, hogy minden teremtett dologban, még a növényekben, a fűvekben is benne láttam Istent. Láttam ki Ő, milyen és mi az akarata s hirtelen az a gondolatom támadt, hogy leírjam az Isten lényét.“ (The Aurum 13 l.)

Az itt leirt extátikus állapot minden misztikus közeledésre jellemző. A módszer a közeledésre vonatkozóan természetesen esetenként különbözik, de mindenikben megvan az alulrólvaló, létra-szerű felemelkedés s mindeniknek végső állapota az Istennel való teljes és tökéletes egyesülésben nyilvánul. Valami házasságféle keletkezik.

Inge a neves psychologus a maga „Keresztény Misztika“ című munkájának egyik fejezetében leírja Tennisonnak az angol költőnek életéből vett egy esetét: „Gyakran éreztem, – ugymond Tennison — egy bizonyos éber eszmélet elvesztését. Gyermekekorom óta majdnem mindig, amikor egyedül voltam. Rendesen úgy jött reám ez az állapot, hogy saját nevemet kétszer, háromszor ismételttem önmagamnak, míg egyszerre csak az egyéni voltom tudatának erejéből maga az egyén fölolvadni látszott és valósággal kihervadt, s beleszintelenedett a határtalan Lénybe. És ez nem egy zavaros állapot, hanem inkább a tiszták legtisztábbja, a bizonyosabbak legbizonyosabbja, az ígézetesek legígézetesebbje, teljesen leírhatatlan, kimondhatatlan, ahol a halál majdnem nevetségesen lehetetlen s ahol a személyiség elvesztése nem kialvást jelentett, hanem az egyetlen igaz életet“ (14 l.)

Természetes, hogy a lélek ilyen és ehhez hasonló állapotában fel kell tételezzük az autosuggestio működését. Ilyen folyamatok létesítéséhez Baudouin szerint szükséges az erőkitéjtés és a törekvés olyan arányu hányada, hogy a „tudatalatti kitörhessen“. Szerinte az autosuggestio jelenségének legfontosabb része a tudat-

alatti birodalmában történik. Inge egy előadásában pedig a következőket mondja: „Az extázis akkor kezdődik, amikor a gondolat megszűnik. Különbözik az álomtól, mert az alany ébren van. Különbözik a hallucinációtól, mert nincs szervi rendellenesség. Ez nem részleges elmálása, hanem időleges kiteljesedése a lelkitulajdonságoknak és különbözik a poétikus inspirációtól, mert a képzelet passiv.“

A misztikus látomás tehát lényegében a tudatalatti dolga, de megvalósítható elhatározásszerűen, különösen a reggeli éberségben, mely időbeli állapot s a Nányi-iskola szerint a legalkalmasabb arra, hogy az autosuggestios eredményeket elérjük.

Mindebből az következik-e, hogy a misztikus ima szubjektív természetű? Természetes, hogy az autosuggestio-folyamat, mint subjektivitást jelentő folyamat felvegyül az imába, mintahogy minden más irányú gondolat is befolyással van. A különbség az, hogy ez az ima-állapotánál hatványozottabban áll fenn. Azonban egyetlen autosuggestio sem pusztán szubjektív. Ezt már láttuk.

Van azonban egy másik, még nem említett vonása is az autosuggestionnak. Említettük, hogy az ima lelkiállapotának egyik feltétele az imádás tárgyának barátságos és jóakaratu volta. *A vallásos ember szinte életremenő küzdelmet folytat, olyan tekintetben, hogy összhangzó viszonyt létesítsen Istennel.* Eszerint az a helyzet, hogy kivétel nélkül, minden autosuggestio feltételezi, hogy a Világrend végső állapota és állaga igazságos és barátságos. Ezt hiszi Coué is és psycho-terápiája ezen épül fel s ez által tud hatni pácienseire is. Szemléltető lesz ilyen tekintetben az ő „Autosuggestio a gyakorlatban“ című munkájának egy kis része, bizonyítván azt, hogy miként ér el eredményeket a heterosuggestioval egy, az autosuggestio hirdetője. „A paciensek lehunyták a szemüket és ő (Coué) csendesen beszélni kezdett monoton hangon lelkük elé idézve azt a testi és lelki egészséget, melyet keresnek. Ahogy hallgatták őt éberségük ajáhanyatlott s valami álmatag állapotba estek s lelkiszemeikkel látták csupán azokat a képeket, melyeket elejökbe tárt. A fák gyönyörű és üde lombzatát, a madarak énekét, a kertben sétálók csendes melodiáját stb. s azután így folytatta — amit most mondok az nagyon fontos... ha a múltban nem volt önmagatokban bizalmatok ez az önmagatokról való rosszvélemény miatt volt, ez most el kell tűnjön. Hitetek kell legyen önmagatokban. Ismétlem... hitetek fog lenni.“

Ezen általános suggestiókat azok a sajátos suggerálások követték, melyekre külön-külön egyéni állapotuk szerint szükségük volt a betegeknek s ahogy betegeit külön vette, kezét fejükre helyezte gyöngéden s rajzolatni kezdte azt az egészséges állapotot, melyet nemsokára elnyernek. *Egy elgyenyedettt, elebbet lábu betegnek példaúl ezeket mondta: „mostantól kezdve a szervezete minden szükségést meg fog tenni, hogy tökéletesen egészséges lába legyen, gyorsan meg fog gyógyulni, a sejtek azon munkálnak minden erejükkel, hogy a bőre egészséges legyen. Rövid idő alatt erős és ruganyos lesz a lába és a jövőben mindig ilyen marad.“* Azután ezen szavak után megengedte, hogy a beteg kinyissa a szemét. Olyan tekintettel néztek ezek körül a szobában, mintha valami kellemes álomból ébredtek volna.

Nyilvánvaló tehát, hogy Coué arra törekedett a maga szanatoriumában, hogy bizalmat öntsön betegeibe s elhitesse velük, hogy a természet törvényei barátságosak az emberrel szemben, ha arra igyekszik, hogy alkalmat szolgáltasson ennek bizonyítására. Az egész világegyetem rendre-rendre azon lesz és azon törekszik, hogy a beteg meggyógyuljon. Talán szerencsésebb volna azt mondani ezek után, hogy tulajdonképpen az autosuggestio imádság inkább, mint azt, hogy az imádság autosuggestio. A bizalom és a hit, melyek olyan súlyos szerepet játszanak gyógyítási gyakorlatban, határozottan vallásos jellegűek.

Az autosuggestio jelenléte az imában tehát még nem jele annak, hogy az ima pusztán szubjektív s ez még nem ássa alá az ima lényegét. Ellenkezőleg a psycho-terapeutikai gyógyításhoz hasonlóan az ima kellemes és áldásos következményei inkább megalapozzák az imát magát. A pragmatikus kritériumot minden esetre kiállja. Határozott utókövetkezményekkel jár s a vallás psycho-terapeutikai gyógyító erejét, még a vallást tagadó psychologusok is elismerik. Az agnosztikus Dubois azt mondja: „Az Istenben való hit azt műveli, hogy a hívő megingathatlan marad a szenvedés közepette s sem a betegségtől sem a haláltól nem fél“.

A tapasztalat, a gondosan végzett kísérletek és elemzések kellő módon bizonyítják, hogy a hit mindig egy objektív letezőhöz fordul imában. Mindez természetesen metafizikai uton még tisztázandó, de hatalmas erősség a hívő ember számára, hogy lélektani uton nem lehet egykönnyen levenni trónjáról az Istent. Az új lélektan nem tudott cáfolni, inkább csak bebizonyította, hogy a természetes és normális lelki folyamatokhoz hasonlóan természetes és normális a hit lelki folyamata is. A hetero-suggestio világánál vizsgálva az imát, azt látjuk, hogy gyakran létezik egy ilyen objektív lény, akkor az ima az a forma, melyen át összeköttetést lehet teremteni egy ilyen lényvel, mert az ima lelkiállapota felel meg a legjobban olyan szempontból, hogy nagy intenzitásban rendelkezik suggestibilitással s mindaz, amit a külső Valóság mondani akar az ima állapotában közölheti a legeredményesebben.

Dr. Fikker János.

Széljegyzetek Hiszekegyünk reformjához.

Az alábbiak nem pusztán egyéni meglátások, vagy elgondolások. Magukon viselik egy csoport gondolkozó spontán nézetének jellegét, amint a nézetek az enyémmel elvegyültek, vagy azt némileg átfestették. Aranyosrákoson boncolgattuk a kérdést, a lelkeszköri közgyűlésen. Én azóta többször is előszedtem, mint gyermek a játékkockáit, hogy megépítsem a magam fellegvárát, de csak a keskeny alapzatig jutottam, mit legfennebb csak „kikiáltónak“ lehet használni, vagy lépcsőnek, honnan esetleg tisztább távlatok nyílnak. De nézetem szerint ez is jelent valamit. Ha nem egyebet, egy egyszerű nekilendülést egy testületileg megnyilatkozó mélyebb értelmű és magasabb szárnyalású terv megvalósulásához. Az eszme elindul margónfutó széljegyzetekben, de itt-ott magával görgeti a kérdés mélyebb lényegét. Nem öleli fel az egészét, ezt remélhetőleg elvégzik mások, maga a tisztánlátó, öntudatos unitárius gondolkozás, mely egyedül hivatott arra, hogy tárgyilagos és higgadt megítélésének szűrőlencséjén keresztül, körültekintő óvatossággal mintázza meg és dolgozza ki a kor és lélek kivánalmainak megfelelő unitárius Hiszekegyet, mert a jelenfegi sem a kor, sem a hit, sem a lélek igényeit nem elégíti ki. Az eszmét tehát a kiáltó szükségesség lökte mozgásba. Azért is hivatkoztam a csoport-vélemények lényeges azonosságára, hogy egy közös meglátás és megérzés igazolja megállapításomat. Hogy főleg a magam buzdítására elmondhassam: így látom én s ugyanígy látták mások is. De hivatkozhatom s hangsúlyozottan hivatkozom mélyebben fekvő okokra is. Megállapítom, hogy Hiszekegyünk radikális reformra vagy teljes kicserélésre szorul, *mert sem a múltban, sem a mai formájában nem képviselte és nem képviseli a mi hitvallásunkat.* Bevallom, hogy meglepő, sőt megdöbbentő kijelentés ez, de igazolni próbálom s hiszem, hogy képességeim szerint ez sikerül is.

Nekünk, unitáriusoknak két Hiszekegyünk volt és van talán még ma is: *irott és iratlan.* Az *irott* formába van öntve. Ezt

zugjuk el a családban, iskolában, templomban, konfirmációkor s más alkalmas és alkalmatlan időben. *Az irottat elmondjuk, az iratlanban hiszünk.* Az elsődöz csak annyi közünk van, hogy a címe logikusan kifejezi hitvallásunkat. Azért mondtam, hogy *logikusan*, mert a szentháromság-hívők is „hiszekegyről“ beszélnek. A kényszer vagy a diplomácia a lelkünkbe csempészte. Látszatra a miénknek tünt fel, de lényegében „kakukfiókat“ rejtett. S amikor kikelt, elterpeszkedve hitünk fészkeiben, nem mondhattunk le róla. Ápoltuk, melengtettük, sőt gyakran hulló vérünkkel is megajándékoztuk. Lényünké azonban sohasem lényegült, megmaradt különös mostoha gyermekünknek. Különös jellege a történelem folyamán az unitárius hitvallókhöz való viszonyában domborodik ki. Hogy megértsük ezt, tovább kell szaporítanunk az aforizmat. Hiszekegyünk olyan, mint egy régi vár, melynek történelméhez főbb vonásokban a szenvedés, hősiesség, áldozathozatal, védelem és oltalom eszméi fűződnek. Őseink kétségtelenül sokat szenvedtek hiszekegyükért. Megvetés, guny, rágalom és üldözés volt osztályrészük. De mindezeket tulcsapott a bántott önérzet fájdalma, hogy hitvallásukat mások formulázták meg. S mint a lefojtott máglyatűzből, ha egy lélegzetnyi szabad levegőhöz juthattak, robajjal törtek ki lelkükből a lángok; *a tiszta unitárizmus szent lángjai.* Gondoljunk csak Enyedi György, Koncz Boldizsár vagy Szentábrahámi Mihály tán higgadtabb, de mélytűzűbb fellángolására. Ezek az emberek sohasem fogadták el az elébük tolt, rájuk erőszakolt hitformát. Csak papir volt az s rajta vérrel fröccsentett írás, az igazi hitvallás iratlanul a lelkükbe volt vésve. Inkább szenvedtek, de nem kapituláltak. S vállalták a lenézett, gunypadra hurcolt hősi sorsot. És nem ismertek határt az áldozathozatalban. Ritkult soraink, egy-egy egész környék falvainak elvesztése, beszédes biznyságok. S vállalták mindezt, nem jókedvből, de kényszerből, hogy az iratlan hitvallást valahogyan, akárhogyan átmenekítsék a jövőbe. A jobb napok felvirradásának reményében jámbor keresztényi módon mormolták a niceai hitformát, sőt esetenként védő bástyaként is felhasználták. Egészen megható, ahogyan P. Horváth Ferenc, ez a tiszta fejű, nemesszívű főúr „Apollogiájá”ban a hiszekegyvel védekezik. Ahogyan pontról-pontra igyekszik bebizonyítani, hogy az unitáriusok hitvallása teljesen egyezik a többi keresztény felekezetekével. Mindez a fővilágosodás koráig történik. Ezzel nagyjában lezárul hiszekegyünk „vár-sorsa”. A föl-

világosodás már bizonyos vivmányok birtokában, hittani műszerekkel is operál, de lényegesebb változtatásokat nem hajt végre. Még Ferencz József püspök sem, aki pedig a sorozatos radikális reformok embere. Csak itt-ott vág le néhány, meggyőződésünktől egészen távoleső, kiérdemesült fogalmat, vagy részletet, De az ugynevezett „apostoli hitforma“ sorrendjét és gerinc gondolatát ő sem érinti, változtatlanul hagyja. Kezdi a szentháromságra emlékeztető Isten=Jézus=Szentlélekről vallott meggyőződéssel s zárja az örökélet megvallásával. Ezt a hitformát a lelkészek több-kevesebb változtatással ma is tanítják. Ez azonban nem az iratlan hitvallás, amelyben minden fenntartás nélkül hisznek. Hogy miért nem, arra a valóságkeresés s egy ismételt rövid történelmi visszapillantás világosan megfelel.

Ortodox teológusok nagy előszeretettel vesszőparipáznak azon a gondolaton, hogy az unitáriusok nem keresztények. S főleg azért nem, mert nem hisznek a szentháromságban. Ez ráknvonatkoztatva lényeges megkülönböztetést, de keresztényi mivoltunkra nézve felszínes megítélést jelent. Mintha bizony formulák és pusztá külsőségek adnák meg egy vallás lényegét! ? A lényeges különbségek mély-forrásuak s első sorban magából a „keresztény“ fogalom magyarázatából erednek. A teológia és a vallásbölcselet „tolvaj“ nyelvét és komplikált magyarázatait mellőzve, ha egyszerűen kérdezzük, hogy kit nevezünk kereszténynek, a kapott feleletekből menten meglátjuk a különbséget. Az ortodox szerint jelen esetben *keresztény az, ki az apostoli hitformát vallja, azaz, azt a hitformát, amelyhez az apostoloknak semmi közük sem volt s amelyet haláluk után csaknem háromszáz esztendővel szerkesztettek meg Niceaban, ill. Konstantinápolyban. Ő tehát, kiugorva az első három keresztény századot, mely még egészen közel állt a Jézus tanításaihoz, az intézményesített kereszténységet vallja. Nem így egy unitárius. Ő a Jézus példája szerint kíván élni, hogy keresztény mivoltát bebizonyítsa. Más tehát az intézményes, más az első századok kereszténysége s más a jézusi kereszténység.* Nekünk unitáriusoknak az utóbbihoz van közünk. Mit keresünk hát Niceában, a dogmák csodadoktorai között? Oda sem történelmi, sem hitbeli rokon- vagy érdekszálaink nem vezetnek és nem fűznek. A mi hitvallásunk tehát, ha valóban a jézusi tanításból és életből virágzik és ki merné az ellenkezőjét állítani? oda kell, hogy visszavezessen. Félretéve minden szükségtelen felekezet-

közi lojalitást s a mi öntudatosult lelkünkől és vallásos meggyőződésünkől távol álló, idegen hagyományok tulzott tiszteletét, kifejezésre kell juttatnunk elődeink szívében lappangó, sajátos unitárius örökségünket: „*iratlan hitvallásunkat.*“ És a mi hitvallásunk fundamentuma nem lehet egyéb, mint a „nagy parancsolatok“ központi eszméje: *Isten és az ember.* Amott az Isten és ember-szeretet, itt az Isten és emberbe vetett hit foglalja el a főhelyet, melyek maguk köré csoportosítják hitvallásunk minden más tárgyát. Helyesebben, belőlük indul ki s hozzájuk tér vissza minden más kérdés. Különös nemde? ha meggondoljuk, hogy jelenlegi hiszekegyünkben az ember, mint krédónk tárgya nem is szerepel. Különös, merthiszen a keresztény felekezetek között mi unitáriusok vívtuk a legnemesebb harcot az ember méltóságáért, éppen a beléje vetett s erkölcsileg jól megalapozott optimista hitfelfogásunkból kifolyólag. Szerintünk az ember nem „bukott angyal“, hanem a teremtés koronája. Isten képmását hordja lelkében s erkölcsi tökélyre törekszik. Az ember Isten-gyermek, Isten-fiu, kinek megjelenését sóvárogva várja a teremtett mindenség, sőt Pál apostol még magasabbra emeli s Isten munkatársának nevezi. Nem lehet tehát unitárius hitvallást elképzelni az emberről vallott hit nélkül. Ez az a nagy újítás, vagy teljesen új alap, amit én a hitvallásunkban kidomborítva szeretnék látni. S én hiszem, hogy ez az átváltás, a régi, bár idegen alapokról való letérés, lesz a legnehezebb. Az új csapásokon való indulás sohasem könnyű, de tele van sok édes izgalommal s minden egyes megtett lépés közelebb visz önmagunkhoz s hitünk világában ahhoz, amit sajátosan magunkénak mondhatunk. És ne feledjük hogy csak az válik átforrósító értéké, ami a mi szent tulajdonunk.

Ezzel körülbelül elérkeztünk tárgyunk szívéhez s mivel dolgozatunkat csak széljegyzetes munkának szántuk, mondanivalóinkat be is fejezhetnők. Azonban van még egy-két megjegyzésünk hitvallásunk tételeire vonatkozólag is. Ez persze nem részletes kidolgozás, tán nem is iránymutatás, csupán sugalmazás-féle. Az alábbiakban lefektetjük hitvallásunk egyes tételeit abban a sorrendben és hozzávetőleges megfogalmazásban, amelyben mi legmegfelelőbbnek és logikusnak látjuk. Itt-ott vázlatos megjegyzésekkel is kísérjük. Hiszekegyünk így hangzanék. 1. *Hiszek egy Istenben, gondviselő Atyában a nagy világ alkotójában.* A „mindenható“ jelzőt, mint isteni attributumot a „gondviselővel“ cse-

rélnek fel, mert hiszen az atyaság lényege (s Jézus példája szerint Istent atyánknak hisszük) nem a hatalomban, hanem a szeretetben, helyesebben a gondviselésben olvad fel. A mindenhatóság egy régebbi kor (ótestamentumi, római) eszmejárásának a csökevénye s annak a keresztény gondolkodásnak, amely a hit világában a hatalmi tényező hangsúlyozását fontosnak tartotta. Mi nem képzelünk el nagyobb hatalmat a szeretetnél s istenibb igazságszolgáltatást a gondviselésnél. Nem is említve azt a nagy, megindító, belső, lelki közösséget, melyet a gondviselés olykor-olykor megremegtet bennünk. S valahogyan ez is az egyetlen helyes irány, amelyen haladva, Jézus nyomdokaiba léphetünk. A „menny“ fogalmát a földdel együtt a „nagy világ“ fogalmával helyettesítém. A fenti elképzelés abból a korból maradt ránk, amikor a földet laposnak hitték s föléje a menny kék kárpitját feszítették ki mintegy az Isten székhelyéül. A mennyet ma földrajzilag nem tudjuk elhelyezni s ha nem tévedünk csak az emberi szívben találjuk meg. Igaza volt az „Isteni színjáték“ egyik bírálójának, amikor azt mondta, hogy Dantenak olyan nagy szíve volt, hogy az egész pokol és mennyország elfért benne. A mieinkben is elfér s néha ott fel is fedezhető.

2. *Hiszek az emberben, Isten fiában (gyermekében) és munkatársában.* Amint látható az „elszülöttség“ vagy „egyszülöttség“ fogalma és joga az emberre száll. S történik mindez Jézus rendkívüli tanításának a szellemében.

3. *Hiszek Jézusban, az élet fejedelmében.* Szerintünk Jézus tanítása, keresztthalála, melyből az üdvönyt vagy megváltás teológiája megszületett s szédítő tanná terebélyesedett, mind azért történt, hogy az emberiségnek élete legyen. „*Én azért jöttem, mondja ő, hogy életek legyen s hogy bővüljétek.*“ Evangéliuma, orvosa, mestere, fejedelme volt a „szombatnak“ s az életnek, azért, hogy mi is megízlelhessük az élet optimista mámorát és boldogságát.

4. *Hiszek a lélek isteni hivatásában, jóra, igazságra és szeretetre vezérlő erejében.* A „szent“ jelző kizárólagosságát itt el ejteném, csak lélekről beszélnék. Különbön is szerintünk szent minden, ami isteni.

5. *Hiszek az unitárius egyház örök küldetésében.* Tehát nem egy „közönséges keresztény anyaszentegyházban“, hanem az unitárius egyházban.

6. *Hiszek az isteni és emberi megbocsátás (nem bünbocsánat) fölemelő és megnyugtató hatalmában.*

7. *Hiszem az örökéletet.*

Ime itt a rövid próba-összefoglalás. Szabad-e hinnem, hogy csupán egy a sok közül? Mert ha valamit is elindít, a célját teljesen elérte.

A hitelvi nézőpontokon túl még volna egy-két megjegyzésem. S ez inkább a megszerkesztésre s a gyakorlati jelentőségre irányul. Amikor a hitelvi nézőpontok kikristályosodnak, hogy úgy mondjuk a dogmai oldal lezárul, a hitvallás megszövegezése sem lesz egészen kis feladat. Nem szabad, hogy az legyen, mert a *hitvallás egyben imádság. S még valami: a legszentebb élet-programm. Ne feledjük, hogy egy nép-, sors-, vagy vallás-közösségnek olyan a jelenje és jövője, amilyen a hiszekegyje.* Es ennek a hiszekegynek olyan a hatása, amilyen mértékben és formában megnyilatkozik. A jelenlegit, mintha szegyezők, takarogatjuk s csak iskolás gyermekeinkkel, vagy konfirmációkor mondatjuk. Az új hiszekegy kikivánkozik az életbe. Különösen ünnepestélyes alkalmakkor tartanám szükségesnek az elmondását. Vallásos esték, emlékünnepek, D. F. E.-i és közgyűléseink el egészen a Főtanácsig, mind nagyszerű alkalmak erre. Ha van elég önértékünk megvallani, hogy mi vagyunk a „világ világossága“, ne rejtjük a véka alá szentélyünk lángját: hitvallásunkat. Hátha mások is látván, látnak.

Simén Dániel.

¹ Ezt a nagyjelentőségű kérdést mi sem tekintjük lezártnak, sőt újabb tárgyilagos hozzászólást szívesen fogadunk. Szerk.

Egyházunk zenei életéről.

A letűnt századok vallásos életének egyik leghatalmasabb megnyilvánulása a legmagasabb művészetté kifejlődött egyházi zene volt. Az egyházi zene és egyben egész napjainkig minden idők zeneművészete Johann Sebastian Bach műveiben érte el tetőfokát. Amit Leonardo da Vinci a festészetben, Michelangelo a szobrászatban, Shakespeare az irodalomban és Bach a zeneművészetben alkottak, minden időkre legkiválóbb kincsei maradnak az emberiségnek. Az alkotásnak és szellemi erőknek gigászai voltak ők és létezésük egymagában elegendő ahhoz, hogy még a mai reménytelen időkben is bizalommal tekintsünk az emberiség jövője elé.

Abban az időben a hangszerkészítés, az orgonaépítés is rendkívül magas fokra emelkedett — meg voltak a művészei a hangszerkészítésnek is — és az abból az időkből ránk maradt, minden izükben nagy gonddal és szeretettel kidolgozott hangszerek szintén tanujelei az akkori idők magas művészi színvonalának.

Akinek volt alkalma a brassói Fekete-templom pompás régi orgonáján Bachnak valamely orgonaművét ugyszólván még az eredeti környezetben meghallgatni, fogalmat nyerhet arról, mily hatalmas megnyilvánulásai voltak ezek a zeneművek az akkori idők vallásos életének. A Föld valamennyi nagyvárosában még ma is ünnepi eseményszámba megy Bach Máté- vagy János-Passiójának egy előadása.

A mi énekeskönyvünkben is számos, részben népi eredetű dallam maradt fenn, amely magán viseli a legnemesebb művészi munka jellegét, vagy azzal egyenrangú. Ezeket a dallamokat a többi közül kiemelni, az egyházi énektanításnál különös előnyben részesíteni, többszólamu, de könnyebb feldolgozásban az ifjuság számára könnyen hozzáférhetővé tenni nemcsak szép feladat, hanem zenei életünk színvonalának emelése szempontjából elkerülhetetlenül szükséges is.

Mindnyájan, akik szeretettel követjük egyházi életünk fejlődését, fájdalommal látjuk, hogy egyházi zenénk nem áll magas fokon. Maga az énekeskönyv is sok kívánni valót hagy fenn. A dallamok hangsúlyban és ritmikailag helyenként egyenesen ellentétben állanak a szöveggel és ez az oka, hogy sok esetben

kevésbé értékes, de a nyelvhez jobban alkalmazkodó és így könnyebben énekelhető dallamaink kedveltebbek és gyakrabban hallhatóak, pedig énekeskönyvünk tartalmaz szép, ősi dallamokat, amelyeket alig hallani.

Már ma meg kellene kezdeni az Énekeskönyv oly értelemben való átdolgozását, amely a lehetőséghez képest a hagyományokat összeegyezteti a művészi kívánalmakkal, hogy mire új kiadásra kerül a sor, kész anyag álljon rendelkezésre.

Nagy munkáról van itt szó és kívánatos volna, hogy az Egyház kiválóbb zenészei időnként összejöjjenek a munkát megbeszélni, egymás között felosztani, munkatervet készíteni.

De még ennél is fontosabb volna egy kis kézikönyv szerkesztése az egyházi zenetanításnál való felhasználásra. Ki kellene emelni Énekeskönyvünk legszebb, legművészebb dallamait és azokat különösen gyermek-kórusra alkalmas formában feldolgozni. Könnyű, kétszólamú énekek orgonakisérettel, kánonok, amelyeknek megtanulása a gyermekeknek örömet okoz, olyan feldolgozásban, amely kielégíti minden művészi követelményt, ez volna az a munka, amelyre a leginkább van szükség. 25—30 éneknek ily módon való feldolgozása is elegendő volna kezdetnek.

Egyetlen ünnepi alkalommal sem szabadna hiányozni a gyermek karnak. El kell képzelni, mily szép és kedves dolog, amikor felhangzik a gyermek-kórus. És nem szabad elfelejteni, mily hatalmas nevelőeszközt képez az egyházi zene, különösen, ha megtaláljuk a módot arra, hogy gyermekeink kedvvel foglalkozzanak vele és kitüntetésnek érezzék, ha belekerülhetnek a templomi kórusba.

Nem oly nehéz kérdés ez, mint amilyennek látszik. De feltétlenül szükséges ehhez egy a mondott értelemben való füzet megszerkesztése, amely az egyházi éneket tanítóknak vezérfonalul szolgáljon és művészi formában tartalmazza legszebb templomi énekeinket.

Egy ilyen füzet költségei nem túlmagasak és egyházközségeink, nőegyleteink, ifjúsági egyesületeink körében úgy gondolom, könnyen össze lehetne gyűjteni a megjelentetéshez szükséges előfizetőket.

Rendkívüli szép és hálás feladat volna egy ilyen füzet megszerkesztése és annak nagy haszna annyira nyilvánvaló, hogy azt tovább fejtegetni nem is szükséges. Ennek a munkának megindítása és helyes formában való megoldása új fejezetet jelenthet Egyházunk zenei életében.

Gdl Vilmos.

IRODALOM.

Dr. Csiki Gábor: „Gondolatok a hit világából“ címen egy izléesen és gazdagon kiállított könyvet adott ki. Amint előszavában mondja, ezen új könyvének célja ugyanaz, ami a „Hiszek egy Istenben“ című könyve megírásánál vezette: „unitárius vallásunkat hiveink körében öntudatosabbá, más keresztények között pedig ismertebbé szeretném tenni ezzel is.“ Azokat a gondolatokat akarja ebben adni, melyek a másiktól kimaradtak. Isten, Jézus, Szentlélek, Biblia, ima, bűn, bűnbocsánat, üdvösség, örökélet című fejezetek alatt ismerteti az unitárius hitfelfogást s ezek után hét rádióba is mondott egyházi beszédét közli.

Általábanvéve az egész könyv kellemes olvasmány s a jelzett céljának meg is felel. Nyelvezete tömör, de mégis világos, érthető és gördülékeny. Van mondataiban valami vallásosan zamatos jelleg, ami amellett, hogy meleggé teszi szavait, erőteljessé alakítja mondanivalóját.

Rövid ismertetésünk keretében nem térhetünk ki részletesebben a könyv belső tartalmára és összeállításának milyenségére s mégis néhány megjegyzésünket ide iktatjuk.

Megítélésünk szerint unitárius hitelveket taglaló írásának legnagyobb hibája az, hogy mindenáron a Bibliából akarja kimutatni az unitarizmus lényegét s azt igyekszik bizonyítani, hogy tulajdonképpen a Bibliában semmi sincs, ami ellenkezne unitárius felfogásunkkal. Ez a vállalkozás azonban még a legszigorubb Biblia-kritikával is nehezen vezet sikerre. Jó lett volna a Bibliával előbb foglalkozni, mint Jézussal, vagy a Szentlélekkel s így nem került volna az olvasó abba a helyzetbe, hogy mielőtt tudná, mi az, hogy Biblia-kritika, mindegyre arra történik hivatkozás. Az ebből származó zavaró körülményt azonban mindig nehéz elkerülni, mivel a részekre való bontás mesterséggé tesz az egységes tárgyat. A Biblia-kritikával alátámasztott unitárius hitfel-

fogásban mindazonáltal különösen hangzik a 41. oldalon az „ez az én szerelmes fiam, akiben én gyönyörködöm“ kifejezés, mint olyan, mely Isten egyenes beszéde és szava. A szépen fejtegetett ugynevezett Szentlélek fogalmával kapcsolatban, melyet egészen unitárius szellemben mutat be, reá kell mutatnunk unitárius következetlenségünkre s arra, hogy milyen öntudatlanul cipeljük még mindig magunkkal az apostoli hitvallásban megfogalmazott harmadik tételt, mely pedig teljesen felesleges s nem lényeges része unitárius hitünknek. A Szentlélekről azt mondja, hogy az Istennek lelke, ereje és hatalma mibennünk. Másutt pedig azt fejtegeti, hogy „Isten nem e világon kívül. hanem ebben a világban él. Mindentűt és mindenekben az ő lelkének erői lüktetnek.“ (49. oldal.) „Mint testet a lélek, az egész mindenséget Isten lelke hatja át, élteti és kormányozza. Az ember is szerves része a nagy mindenségnek és pedig a legfejlettebb az összes teremtmények között. Ugyanaz az erő dobogtatja szivünket, mely fejünk felett a bolygók járását is megszabja: Istennek szent lelke.“ (50. old.) A cselekvésben levő Istent nevezi szentléleknek. Mintha Isten egy mozdulatlan, vagy éppen tehetetlen valami volna s nem ő, hanem a „szentlélek“ cselekszik. Az emberben levő lélek és Isten minden ugynevezett lelki problémát megold s teljesen felesleges nekünk, unitáriusoknak a Szentlelket tovább hurcolni s közvetítőnek megtartani.

Az üdvösség című fejezet a legjobban sikerült, ez a legunitáriusabb rész az egész könyvben. A beszédek, melyeket legnagyobb részt hallottunk a rádióban, erős és lelkes hangok, melyek az unitarizmusnak szolgálatot tettek és tesznek. Egészében véve dr. Csiki Gábor munkája értékes és hasznos. Örömmel üdvözljük ezen új vállalkozását s ajánljuk minden érdeklődőnek.

Dr. Fikker János.

A család könyve. Szerkesztette: Dr. Varga Béla püspök és Dr. Kiss Elek egyh. főjegyző. Unitárius egyházi könyvtár I. kötet. „Pallas“-nyomda Kolozsvár, 1939. 8° 267 old.

Igen életre való és gyakorlati célt szolgáló gondolat valósult meg a család könyve kiadásával. A társadalmi és egyházi élet alapja a család. Amilyen a család, olyan a társadalom és az egyház. A családi élet szépségének, erkölcsi, szellemi és anyagi gyarapodásának előmozdítása a legszentebb feladatok közé tartozik. Ezt a célt szolgálja a kezünk alatt levő könyv, melyben a családi

élet különböző oldala nyer megvilágítást s kapnak benne sok gyakorlati tanácsot és utbaigazítást az unitárius családok, unitárius íróktól. Ennek a könyvnek egyetlen unitárius család asztaláról sem szabad hiányoznia, annál is inkább, mert az egyház csupán 35 lejben állapította meg az árát. Kapható az Iratterjesztőnél.

Simén Dániel: A „Lélek problémája“. 8° 29 oldal. Kolozsvár, „Pallas“ nyomda.

Szerző három alapvető kérdést teszen fel a lélek mérhetetlen világából. I. Van-e lélek? II. Mi a lélek? III. A lélek és az örök élet. A felvetett nagy kérdésekre a tudomány, a bölcselet és a saját egyéni meglátásai alapján igyekszik feleletet adni. Feleletei széleskörű olvasottságról és elmélyedő bölcseleti gondolkozásról tesznek bizonyosságot. Bár a lelki élet legtitkosabb mélységeibe vezet, mégis szívesen tudjuk követni értelmes és világos fejtegetéseit. Olvasása lelki gazdagodást jelent. Ezért ajánljuk olvasóinknak. Ára 15 lej.

Dr. Boros György: Két Brassai az Aranyos-mentén. (Erdélyi Múzeum-Egyesület 1938. évi vándorgyűlésének emlékkönyve. Cluj-Kolozsvár 1939. 11 - 16 l.) Szerző Dr. Brassai Sámuelnek és az ő édes atyjának a haza felvilágoztatására gyakorolt kulturális munkásságáról emlékezik meg kegyelettel és meleg szeretettel.

KÜLÖNFÉLÉK.

Az Unitárius Irodalmi Társaság évi közgyűlését 1939 dec. 2-án tartotta Dr. Gál Kelemen elnöklete alatt. Elnöki megnyitó után Vári Albert alelnök bejelentette, hogy Dr. Ferenczy Géza elnök újabban megint 10.000 leit adományozott a multévi alapítványának a gyarapítására. Ezután P. Szentmártoni Kálmán főtitkár olvasta fel évi jelentését, mely az Irod. Társaság értékes munkásságáról tanuskodik. Majd kiosztották a pályadíjakat. Egyháztörténelmi dolgozattal 600 lei jutalmat nyert Ekárt Andor lelkész, 400 lei jutalmat Kelemen Imre lelkész, történelmi elbeszéléssel 1000 lei jutalmat kapott: P. Szentmártoni Kálmán. Szépirodalmi elbeszéléssel dicséretet nyert Fekete Lajos lelkész, történelmi elbeszélésekkel elismerést kaptak: Nagy Béla és Kelemen Imre lelkészek. Vári Albert megtette jelentését a „Keresztény Magvető“-ről, Hadházy Sándor pedig előterjesztette az évi számadásokat és költségvetést. Közgyűlés főtitkárnak és pénztárnoknak köszönetet mond. Az Irodalmi Társaság rendes tagoknak megválasztotta Fülöp József költőt és Lakatos István zenemű író.

Egyházi gyűléseink Kolozsvárt. Mozgalmas napjai voltak egyházunknak december 2—5 napjain Kolozsvárt. A folyó évi Főtanács és a vele kapcsolatos különböző egyházi és társadalmi alakulatok tartották meg évi rendes közgyűléseiket. December 2-án d. e. az egyetemes Lelkészkör tartott gyűlést, amelyen Ürmösi Gyula imádsága, az elnöki megnyitó s a hivatalos ügyek intézése mellett egy érdekes előadás hangzott el. Dr. Fikker János Káténk reformja címen tartotta élénk eszmecserét kiváltó előadását. Ugyanez időbengyűlésezett a Tanítók Egyesülete. Ugyanaz nap d. u. 4 órakor tartotta közgyűlését az Unitárius Irodalmi Társaság, melyről külön számolunk be. 5 órakor volt a Dávid Ferenc egylet közgyűlése, melyen Simén Dániel imádságán, Dr. Gál Miklós elnöki megnyitóján, Benczédi Pál

titkár, Gálffi Lőrinc pénztáros évi jelentésén kívül Dr. Kovács Lajos tartott érték felolvasást. Este 8 órakor a Nőszövetség rendezett a templomban orgonahangversenyt. Dec. 3-án kezdődött az E. Főtanács, mely lelkészszenteléssel volt összekötve. Bálint Ödön esperes volt a hivatalos szónok. A Főtanács tárgysorozatából különösen a nevelésügyi- és a jószágfelügyelőségi jelentések vetettek szélesebb hullámokat. A többi viharosnak ígérkező tárgyakat, az elnökségnek sikerült szűkebb mederbe szorítani.

„Erős várunk nekünk az Isten“. Ezt énekelték a helsinki pályaudvaron ezek akkor, amikor a moszkvai tárgyalásokra induló finn küldöttséget bucsuztatták. Az ágyuk dörgése és a bombák robbanása által okozott idegtépő lármában az Istenben való hitnek ez a bizó hangja mintegy utmutatás ennek a megbomlott világnak amaz irány felé, ahol megtalálhatja régen elveszített lelki nyugalmát s megkezdheti egy szebb jövőt építő munkáját.

A zsidók áttérése. Mivel a mai nehéz időkben a zsidók közül többen spekulációból tértek át valamely keresztény egyházba, ezért a Jugoszláv királyság Ref. Keresztény Egyház Országos Tanácsa a zsidók áttérését a következőképpen szabályozta: Az áttérni akaró az első jelentkezés után egy évi előkészítésben részesül. Ez idő alatt minden vasárnap az istentiszteleteken, ezen kívül a bibliai órákon, a gyülekezeti munkában és a konfirmációi előkészítésben résztvenni tartozik. A konfirmációra való előkészítés hetenként legalább egyszer történik. A vizsgát a presbitérium előtt az esperesi vizsgálat alkalmával kell letennie s csak azután keresztelhető meg. Amely lelkész ezektől eltér, fegyelmi vétséget követ el.

Az angol unitáriusok egységi törekvései. A múlt század második felétől kezdve az angol szabad keresztény mozgalom keretében sokféle irányzat támadt. A szellemi élet kiszélesedése következtében az ugyanazon vallásközösséghez tartozó hivek tábora is csoportokra oszlott aszerint, hogy a szellemi élet milyen területéről indultak ki az egyes hittételek magyarázásánál. Ez a tény sok félreértésre adott és ad alkalmat, különösen akkor, amikor egy vallásos közösség kifelé képviselteti önmagát. Az angol unitáriusok régóta szükségét érzik annak, hogy a különböző hitfelfogások egységesítése a mozgalom igen fontos kelléke. Az évek során sok ilyenirányú kísérlet történt. Természetesen nem nagy sikerrel, mert az unitarizmus hit- és eszmevilága annyira gazdag, hogy a néze-

tek és vallásos élmények gazdag változatosságát hitcikkekbe beszorítani lehetetlen. Az utóbbi időben egy rövid mottószerű tétel igen népszerűvé vált. Az unitárizmus 5 pontjának nevezik ezt. „Isten Atyasága, az ember Testvérisége, Jézus Vezetői volta, Isten győzelme, az Emberiség haladása.“ Ehez sokan hozzácsatolják: „Üdvözlés jellem által és a Lélek halhatatlansága.“ Ez a rövid és bizonytalan hitformula egyáltalán nem kielégítő, mert sok vitára és félreértésre ad alkalmat. Az idéni Főtanácsi Ülés (General Assembly) újból tárgyalta ezt a problémát és egy 12 tagú bizottságot küldött ki azzal a megbizással, hogy írja körül az unitárizmus pontos hitvilágát. A bizottság feladata természetesen nem az, hogy egy hitvallást vagy teológiai rendszert, mint legfőbb tekintélyt állítson össze, hanem az, hogy a csoport tagjai eltérő nézeteik és különböző utak mellett is igyekezzenek bizonyos „csoport-gondolatvilágot“ kialakítani a szabad keresztény társadalom különböző rétegeiben. Reméljük, hogyha a bizottság teljesen nem is oldja meg a problémát, rövid idő alatt látható eredményt mutat fel.

Benedek Gyula.

A Hitvallások Világkongresszusa (World Congress of Faith)

1939. jul. 3—11-ig a Sorbonne egyetemen (Páris) tartotta negyedik világkonferenciáját. Az üléseken az összes nagyobb egyházak képviseltették magukat, — a Római Kath. Egyház legelőször. A Szabad Ker. Felekezetek Nemzetközi Szövetsége (I. E. R. F.) is küldött üdvözlő levelet.

Benedek Gyula.

A Keresztény Ifjak Világkonferenciája (World Conference of Christian Youth)

1939. jul. 24—aug. 2-ig Amsterdamban tartotta összejövetelét. Egyetemességénél fogva a konferencia az oekumenikus mozgalom történetében, nem zárva ki a Népszövetséget sem, egyedülinek mondható. 65 ország ifjúsága 1338 hivatalos képviselőt küldött; a 437 hivatalos látogatóval együtt a konferencia taglétszáma 1775 volt. 220 vallásos szervezet és nemzeti egyház képviseltette magát. Anglia és Észak-Amerika együtt mintegy 600, Ázsia 115, Ausztrália 45, Afrika 25 és Dél-Amerika 25 hivatalos képviselőt küldött, Angliából 16, U. S. A.-ból 50 vallásos szervezet és 19 felekezet képviseltette magát, ezenkívül az ifjúsági világszervezetek többszáz képviselőt küldtek. Európából csak Görög,- Orosz,- és Németország nem képviseltette magát. A konferencia általános tárgyköre: keresztény közösség a modern világban. Ezt 7 altételre bontva, a résztvevők 43 vitacsoportban tárgyalták az általuk választott

kérdéseket. A tárgyalások és ülések légköre kissé orthodox volt, mindemellett a sokféle fajú, színű, nyelvű vallású és gondolkodású ifjuság között az egyetértés és testvériség teljes volt s egy eljövendő kor képét vetítette a szemlélő elé. A királyi család, a kormány és Amsterdam városa részéről a konferencia a legnagyobb jóakaratot, vendéglátást és támogatást élvezte. *Benedek Gyula.*

Walbaum és az eretnokség. *Walbaum* a német unitárius mozgalom megindítója, midőn azt a vádat hozták fel ellene, hogy hiveit a dogmák helyett az eretnokség zászlója alá sorakoztatja, így válaszolt: „Nem baj, ha ez az eretnokség nem más, mint a vallás észszerű tisztítása és egyszerűsítése s visszamenés ama mély vallásos érzés és sejtés őseredetére, hogy az Isten egyetlen egy, benne élünk és vagyunk, tőle, általa és érte vannak mindenek“.

Gyászshírek. *Dr. Szolga Ferencné sz. Jakabházi Jakabházy Ilona* 16 évi súlyos betegség után 51 éves korában szeptember 20-án Sz.-Keresztúron meghalt. Isten egy szép és kedves családdal áldotta meg, amely annyi örömet és boldogságot ígért számára. De a teljes fényében pompázó nap elébe komor felhők tornyosultak, amelyeket a tova tűnő évek sem tudtak eloszlatni. A napsugár a családi otthonból eltávozott. A gondos férj és szerető gyermekek tehetetlenül nézték a lassu hervadást, aminek csak a halál vehetett véget. Isten adjon neki ama jobb hazában kárpótlást, szereteteinek pedig vigasztalást.

Misgán Jánosné szül. *Nagyernyei Kelemen Erzsébet* élete 29-ik évében súlyos szenvedés után november 21-én Kolozsvárt jobb hazába költözött. Egész lényéből a jóság és szeretet áradott. Szép remények között szállott ki a családi otthonból. Azonban az élet viharai szárnyát korán letörték s itt hagyta ezt a sivár világot, hogy régen elköltözött édesanyja mellett nyugalmat találjon. Kelemen Lajos folyóiratunk munkatársa egyetlen gyermekét gyászolja az elhunytban. Őszinte részvéttel osztozunk az ő és az ifjú férj bánatában.

Dr. Nagy Benedek élete 27-ik évében, november 12-én Kolozsvárt elhunyt. A szorgalmas ifjut, mikor a célhoz érkezett, akkor támadta meg a romboló kór. Hiába állott őrt betegágyánál az orvosi tudomány mellett az édes anyai szeretet. Tóth István tanár nevelt fiát gyászolja az elhunytban. A halottnak nyugalmat, a bánatos szülőknek vigasztalást kívánunk.

Szerkesztésért felel: VÁRI ALBERT.

